

पहिलो परिच्छेद

शोध परिचय

१.१ विषय परिचय

प्रस्तुत शोधकार्यको शीर्षक सातौँ ऋतु उपन्यासमा प्रयोगशीलता रहेको छ। बहुमुखी प्रतिभाका धनि व्यक्तित्व ध्रुवचन्द्र गौतम (वि.सं.२०००) ले नेपाली साहित्यका विभिन्न क्षेत्रमा कलम दौडाएका छन्। गौतमले साहित्यका आख्यान (कथा र उपन्यास) नाटक, कविता र निबन्ध जस्ता विधामा आफ्नो प्रतिभा व्यक्त गरेका छन्। वि.सं. २०२० सालको रूपरेखा पत्रिकामा तटस्थता : असफलता कविता र यात्रानुभूति कथा प्रकाशित गराई साहित्यको क्षेत्रमा औपचारिक रूपमा प्रवेश गरेका गौतमले वि.सं. २०३० सालमा त्यो एउटा कुरा नाटकको प्रकाशन गरी नेपाली नाट्यक्षेत्रमा विसङ्गतिवादी चिन्तनको सुरुवात समेत गराएको देखिन्छ। उपन्यासको क्षेत्रमा उनको पहिलो प्रकाशित उपन्यास अन्त्यपछि (२०२४) हो। उनले अन्त्यपछि (२०२४) देखि लिएर एक आनाको जमाना (२०७४) सम्म आइपुग्दा एकल र सहलेखन गरी उनन्तीसओटा उपन्यासहरू प्रकाशनमा ल्याइसकेका छन्। यी मध्ये उपन्यासकार गौतमद्वारा लिखित उपन्यास सातौँ ऋतु (२०६८) उनको औपन्यासिक यात्राको पछिल्लो चरणको सर्वाधिक चर्चित प्रयोगशील उपन्यास हो। यो उपन्यास वि.सं. २०६८ सालमा साभा प्रकाशनबाट प्रकाशित भएको हो। यो उपन्यास १५९ पृष्ठमा संरचित छ। यसमा अध्यायका सन्दर्भहरू कागजको केही भाग छोडेर मात्र फेरी पनि कथालाई गति दिँदै उपन्यासको विषय संयोजन गरिएको छ। यो उपन्यास वर्तमान परिवर्तित समाजको विषयवस्तु लिएर लेखिएको नवीन तथा प्रयोगशील रचना हो।

उपन्यासकार गौतमका हालसम्ममा अन्त्यपछि (२०२४), बालुवामाथि (२०२८), डापी (२०३३), कट्टेल सरको चोटपटक (२०३७), अलिखित (२०४०), निमित्त नायक (२०४३), स्व. हिरादेवीको खोज (२०४५), एक सहरमा एक कोठा (२०४६), उपसंहार अर्थात् चौथो अन्त्य (२०४८), दुविधा (२०५२), अग्निदत्त + अग्निदत्त (२०५३), फूलको आतङ्क (२०५५), बाढी (२०५६), सहस्राब्दीको अन्तिम प्रेम कथा (२०५७), मौन (२०५८), भीमसेन ४ को खोजी (२०५८), तथाकथित (२०५९), घुर्मी (२०६१), जेलिएको (२०६२), एक असफल आख्यानको आरम्भ (२०६५), अप्रिय (२०६७), सातौँ ऋतु (२०६८), एक पुनर्निर्मित प्रेमाख्यान

(२०७०), *विगत जस्तो केही* (२०७३), *एक आनाको जमाना* (२०७४) जस्ता पच्चिसओटा एकल औपन्यासिक कृतिहरू प्रकाशित भएका छन् । यस्तै *आकाश विभाजित छ* (२०३२), *देहमुक्त* (२०४४), *अवतार विघटन* (२०४५) र *ज्यागा* (२०५०) जस्ता चारओटा उपन्यासहरू सहलेखनका रूपमा प्रकाशित भएका छन् । यी दुई दर्जनभन्दा बढी उपन्यासहरूले गौतमलाई आधुनिक नेपाली उपन्यास परम्परामा विसङ्गतिवाद, अस्तित्ववाद, प्रयोगवाद र मिथकीय धाराका प्रयोक्ताका रूपमा चिनाएका छन् । *सातौँ ऋतु* (२०६८) उपन्यासकार गौतमको औपन्यासिक यात्राको पछिल्लो चरणको कृति हो । पूर्ववर्ति उपन्यासहरूभन्दा केहि थप र नवीन वैशिष्ट्यका साथ प्रकाशित प्रस्तुत उपन्यासमा प्रयोगशीलताको अध्ययन नै यस शोधकार्यको मूल विषय हो ।

१.२ समस्याकथन

ध्रुवचन्द्र गौतमबाट लिखित दुई दर्जन बढी नेपाली उपन्यासहरूमध्ये सातौँ ऋतु उपन्यासमा विभिन्न शीर्षकमा अध्ययन भए तापनि प्रयोगशीलताको व्यवस्थित अध्ययन हुन सकेको छैन । आख्यान क्षेत्रभित्र देखिएको प्रयोगशीलतामध्ये गौतमबाट लिखित सातौँ ऋतु उपन्यासमा निहित प्रयोगशीलताको अध्ययन गर्नका लागि प्रस्तुत शोधकार्यको मुख्य समस्याहरू निम्नलिखित रहेका छन् :

- (क) सातौँ ऋतु उपन्यासको विषयवस्तुमा के कस्तो प्रयोगशीलता पाइन्छ ?
- (ख) सातौँ ऋतु उपन्यासको शिल्पमा के कस्तो प्रयोगशीलता पाइन्छ ?

१.३ उद्देश्य

प्रस्तुत शोधकार्यको समस्याकथनमा उठेका समस्याहरूको समाधानार्थ *सातौँ ऋतु उपन्यासमा प्रयोगशीलताको व्यवस्थित अध्ययनका लागि निम्नलिखित उद्देश्यहरू रहेका छन् :*

- (क) सातौँ ऋतु उपन्यासको विषयवस्तुमा प्रयोगशीलताको खोजी गर्नु ।
- (ख) सातौँ ऋतु उपन्यासको शिल्पमा प्रयोगशीलताको विश्लेषण गर्नु ।

१.४ पूर्वकार्यको समीक्षा

नेपाली आख्यान क्षेत्रका एक चर्चित व्यक्तित्व ध्रुवचन्द्र गौतमका विषयमा धेरै खालका अध्ययन अनुसन्धानहरू सम्पन्न भइसकेका छन् । उनका विषयमा हालसम्ममा

विभिन्न विद्वान्हरूले कलम चलाइसकेका छन् । उनका विषयमा अनेकौं शोधकार्यहरू भइसकेका छन् र अनेकौं समालोचनात्मक कृतिहरू पनि प्रकाशित भइसकेका छन् । उनका जीवनी, व्यक्तित्व र कृतित्वसँग जोडिएका वा उनका आख्यानकारितासँग सम्बन्धित विविध विषयमा विद्वान्हरूले गरेका चर्चा परिचर्चाहरूलाई प्रस्तुत गर्ने हो, भने यहाँ लामो सूची तयार हुन्छ । प्रस्तुत सातौं ऋतु उनको नवीनतम कृति भएका कारण यसैमा केन्द्रित भएर गरिएका टिप्पणीहरू भने कमै पाइन्छन् । यहाँ विभिन्न विद्वान्हरूले उपन्यासकार गौतमका बारेमा गरेका अध्ययन, टिप्पणी र चर्चाहरूलाई पनि प्रतिनिधिमूलक छनोट गरी कालक्रमिक रूपमा यसरी प्रस्तुत गरिएको छ :

खगेन्द्रप्रसाद लुइटेलले *समकालीन साहित्य* (वर्ष ५, अङ्क ४, २०५२) को श्यामव्यङ्ग्यका प्रयोक्ता उपन्यासकार ध्रुवचन्द्र गौतम' शीर्षकको लेखमा पात्र र घटनावलीको अस्तव्यस्तताभित्रै प्रस्तुत एकान्वितिले उपन्यासको संरचनालाई सशक्त बनाउने गरेको चर्चा गरेका छन् । माथिको भनाइले सातौं ऋतु उपन्यासको भाषिक संरचनालाई थप सहयोग पुग्नेछ ।

राजेन्द्र सुवेदीले *नेपाली उपन्यास परम्परा र प्रवृत्ति* (२०५३) नामक कृतिमा आज आएर उपन्यासकार गौतमको प्राप्ति यत्किञ्चित अस्तित्वको प्रयोग, त्यस्तै अलिकति विसङ्गति, अलिकति आलोचनात्मक यथार्थ र अलिकति स्वैरकल्पना एवं अलिकति यौन मनोविज्ञान चेतसम्मको समीकृत प्रयोग बनेको देख्न पाइने कुरा उल्लेख गरेका छन् । प्रस्तुत भनाइ यस शोधपत्रसँग सम्बन्धित नभए तापनि यसले शोधपत्रलाई पूर्णता दिन भने भरपूर सहयोग दिनेछ ।

कृष्णहरि बराल र नेत्र एटमले *उपन्यास सिद्धान्त र नेपाली उपन्यास* (२०५६) नामक कृतिमा प्रारम्भमा विसङ्गतिवादी र अस्तित्ववादी दर्शनमा केन्द्रित रही प्रयोगात्मक शिल्पको प्रदर्शनमा रुचि राख्ने गौतम पछि क्रमशः विसङ्गतिको आलोचनामा रमाएका देखिने कुराको उल्लेख गरेका छन् । प्रस्तुत भनाइ प्रयोगशीलसँग सम्बन्धित रहेको छ । यसले पनि प्रस्तुत शोधपत्रलाई पूर्ण गर्न केही सहयोग पुग्नेछ ।

केशवबहादुर कार्कीले *ध्रुवचन्द्र गौतमका उपन्यासमा नारी पात्र* (२०६५) शीर्षकको त्रि. वि. नेपाली केन्द्रीय विभाग स्नातकोत्तर शोधपत्रमा गौतमका उपन्यासले समाजको विकृत विसङ्गत पक्षप्रति तीक्ष्ण व्यङ्ग्य प्रहार गर्नका साथै समाजका चाकरी, चाप्लुसी,

भ्रष्टाचार र अनैतिकता जस्ता पक्षको भण्डाफोर गरेका छन्, भनेर उल्लेख गरेका छन् । उनका अनुसार गौतमले उपन्यासमा समाजका विविध क्षेत्रका विसङ्गति प्रयोग गर्दै असित व्यङ्ग्यशैलीको नवीन प्रयोग गर्दै विसङ्गतिप्रति आलोचनात्मक टिप्पणी गरेका छन् । प्रस्तुत भनाइ र शोधपत्रको कृति सातौँ ऋतुको कथानकको विषयवस्तु लगभग उस्ताउस्तै देखिन्छन् । अतः यस भनाइले प्रस्तुत शोधपत्रलाई पूर्णता दिन भरपूर सहयोग गर्नेछ ।

हरि खरेलले ध्रुवचन्द्र गौतमका उपन्यासमा प्रयुक्त भाषिक शिल्प (२०६५) शीर्षकको त्रि. वि. नेपाली केन्द्रीय विभाग स्नातकोत्तर शोधपत्रमा नेपाली उपन्यास परम्परामा अस्तित्ववादी, विसङ्गतिवादी उपन्यासहरू लेख्ने गौतमका पछिल्ला उपन्यासहरू स्वैरकल्पना र नयाँ नयाँ प्रयोगले ओतप्रोत बनेका छन्, भन्ने निष्कर्ष प्रस्तुत गरेका छन् । प्रस्तुत भनाइले गौतमको समग्र उपन्यासको भाषिक शिल्पमा देखिएको नयाँ नयाँ प्रयोगको प्रतिनिधित्व गरेको छ ।

अनुपमा रेग्मी (२०६९) ले *समसामयिकताको कसिमा सातौँ ऋतु* शीर्षकमा नेपालमा हाल चलिरहेको राजनीतिक खिचातानी, पारिवारिक विघटन र परिवारकै सदस्य बीचमा पनि विश्वासको संकट आएको अवस्थाका साथै वृद्ध जीवनका अनुभूति प्रस्तुत गरिएको छ, भनेर उल्लेख गरेकी छिन् । प्रस्तुत भनाइ यस शोधपत्रसँग सम्बन्धित रहेको छ । यसलाई पूर्णता दिने काम प्रस्तुत शोधपत्रमा गरिएको छ ।

गणेशबहादुर प्रसाईंले सातौँ ऋतु (२०६८) उपन्यासको पछिल्लो कभर पृष्ठमा डा. ध्रुवचन्द्र गौतम नेपाली आख्यान साहित्यका शिखर व्यक्तित्व हुन्, भनेर उल्लेख गरेका छन् । उनका अनुसार गौतमको नितनवीन प्रयोगशीलताबाट उनको आख्यान लेखन निसृत छ । एकपछि अर्का गरी लेखनमा निरन्तरता दिनु ठूलो कुरा मात्र नभई लेखन शक्तिको द्योतक पनि हो भन्ने मान्नेपर्ने हुन्छ । त्यसैअनुरूप उनको सातौँ ऋतु उपन्यासले नेपाली उपन्यासजगतको इतिहासमा एउटा नवीन फड्को मार्नुका साथै नेपाली साहित्य क्षेत्रकै उन्नतिका मार्गमा एउटा नवीनतम आयाम थप्नेछ, भन्ने विचार प्रस्तुत गरेका छन् । यो भनाइ पनि प्रस्तुत शोधपत्रसँग सम्बन्धित रहेको छ, जसलाई पूर्णता दिने काम यस शोधपत्रमा गरिएको छ ।

साभा प्रकाशन (पुस, २०६८) ले, सातौँ ऋतु उपन्यासको *प्रकाशकीय* शीर्षकमा समकालीन चेतना, नवीन घटना र परिवर्तित समाजको प्रतिविम्ब प्रस्तुत भएको उपन्यास

हो-सातौं ऋतु भनेर उल्लेख गरेको छ । यो भनाइलाई पूर्णता दिने काम प्रस्तुत शोधपत्रमा गरिएको छ ।

खगेन्द्रप्रसाद लुइटेलेले *नेपाली उपन्यासको इतिहास* (२०६९) नामक कृतिमा ध्रुवचन्द्र गौतमका उपन्यासमा कथ्य र शिल्प दुबै दृष्टिबाट प्रयोगगत वैविध्य पाइन्छ, भनेर उल्लेख गरेका छन् । उनका अनुसार नेपाली उपन्यासका फाँटमा सङ्ख्यात्मक र गुणात्मक दुबै दृष्टिबाट विशिष्टता प्राप्त गरेका गौतमका आख्यानकारिता अरुको भन्दा भिन्न र नवीन खालको रहेको छ । उनको प्रयोगधर्मिता जटिल, दुरुह र दुर्बोध्य नभई सरल, सहज र बोधगम्य खालको रहेको र उनी विश्वसाहित्यमा देखा परेको नवीनतम प्रवृत्ति श्यामव्यङ्ग्यलाई नेपाली आख्यान साहित्यमा सर्वप्रथम प्रयोग गर्ने विशिष्ट आख्यानकार भएको निष्कर्ष निकालेका छन् । प्रस्तुत भनाइले उपन्यासकार गौतमको प्रयोगधर्मितालाई औँल्याउने प्रयत्न गरेको छ । यसबाट पनि प्रस्तुत शोधपत्रको शिल्पमा केही सहयोग मिलेछ ।

मीना कुमारी पोखरेलले *सातौं ऋतु उपन्यासको संरचना* (२०७२) शीर्षकको त्रि. वि. नेपाली केन्द्रिय विभाग स्नातकोत्तर शोधपत्रमा *सातौं ऋतु* उपन्यासमा समाजमा र ऋतुमा हुने विविध रूपमा पारिवारिक, राजनैतिक, वातावरणीय र अन्य पक्षसँग निकट रही स्वैरकाल्पनिक, मिथकीय स्वैरकल्पना, व्यङ्ग्य, श्यामव्यङ्ग्य आदिको प्रयोग गरेका छन्, भन्ने उल्लेख गरेकी छिन् । प्रस्तुत भनाइ सातौं ऋतु उपन्यासको संरचना पक्षसँग सम्बन्धित भए तापनि यस शोधपत्रलाई पूर्ण सहयोग मिलेछ ।

माथि उल्लेख गरिएका विभिन्न अध्ययन, टिप्पणी र चर्चाहरूमध्ये केही सातौं ऋतु उपन्याससँग सम्बन्धित रहेको छ । बाँकी रहेका टिप्पणीहरू प्रयोगशीलतासँग सम्बन्धित रहेका छन् । जसले प्रस्तुत शोधपत्र तयार गर्नका लागि सहयोग मिलेछ । यसरी विभिन्न सन्दर्भहरूमा ध्रुवचन्द्र गौतमका उपन्यासहरूको विभिन्न पक्षको अध्ययन र विश्लेषण भएका छन् । उनका उपन्यासहरूमध्येमा अधिल्लो चरणका वा प्रकाशनका दृष्टिले केही पुराना उपन्यासहरूको कृतिपरक अध्ययन र प्रयोगशीलताको अध्ययन पनि भइसकेको छ । सातौं ऋतु उपन्यासमा मात्र केन्द्रित रहेर यसको प्रयोगशीलताका पक्षमा अध्ययन हुन बाँकि रहेका कारण उल्लेखित पूर्वकार्यहरू प्रस्तुत शोधकार्यका लागि सहयोगी भएका छन् ।

१.५ औचित्य र महत्त्व

ध्रुवचन्द्र गौतम नेपाली आख्यान क्षेत्रका विशिष्ट व्यक्तित्व हुन् । उनका उपन्यासका बारेमा विभिन्न विद्वान्हरूले आ-आफ्नो तरिकाले विश्लेषण गरेका छन् । यति मात्र नभएर उनको व्यक्तित्वको वा उनका प्रकाशित उपन्यासहरूका बारेमा अनेकौं अनुसन्धान वा शोधकार्यहरू पनि भइसकेका छन् । यति हुँदाहुँदै पनि उनका पछिल्ला चरणका उपन्यासहरूको कृतिपरक तथा अन्य शोधशीर्षकमा अध्ययन भए तापनि प्रयोगशीलताको शीर्षकमा अध्ययन हुन बाँकि नै देखिन्छ । ती अध्ययन र विश्लेषण हुन बाँकि उपन्यासमा सातौं ऋतु पनि पर्दछ । यसकारण प्रस्तुत शोधकार्यको औचित्य स्पष्ट छ । यस कार्यबाट उनको उपन्यासकारिताका बारेमा थप उपलब्धि र नवीन प्रवृत्ति फेला पर्ने र उनका विषयमा अभ्रै गहन अध्ययन गर्नका लागि भावी पुस्तालाई पनि सहयोग प्राप्त हुने कुरा निश्चित छ । यसरी उपन्यासकार ध्रुवचन्द्र गौतमका उपन्यासहरूको थप अध्ययन गर्न चाहने जोसुकै व्यक्तिलाई पनि यस शोधकार्यले थप जानकारीका साथै थप सहयोग प्रदान गर्ने हुँदा यस शोधपत्रको महत्त्व स्पष्ट देख्न सकिन्छ ।

१.६ शोधकार्यको सीमाङ्कन

ध्रुवचन्द्र गौतम बहुविधाका स्रष्टा हुन् । उनका दुई दर्जनभन्दा बढी औपन्यासिक कृतिहरू प्रकाशित भइसकेका छन् । उनका सबै औपन्यासिक कृतिहरूमा नभई केवल सातौं ऋतु उपन्यासमा प्रस्तुत शोधकार्य अगाडि बढेको छ । सातौं ऋतुको पनि अन्य पक्षमा नभई सातौं ऋतुमा प्रयुक्त प्रयोगशीलताको अध्ययनमा मात्र केन्द्रित रहनु प्रस्तुत शोधकार्यको सीमा रहेको छ ।

१.७ शोधविधि

शोधविधि अन्तर्गत सामग्री सङ्कलन विधि र विश्लेषण विधिको तल अलगअलग चर्चा गरिएको छ :

(क) सामग्री सङ्कलनविधि

प्रस्तुत शोधकार्यका लागि पुस्तकालयीय अध्ययन विधिका आधारमा प्राथमिक तथा द्वितीय दुवै स्रोतबाट सामग्री सङ्कलन गरिएको छ । यसका लागि ध्रुवचन्द्र गौतमबाट लिखित सातौं ऋतु उपन्यास प्राथमिक स्रोतका रूपमा र उक्त उपन्यासका सम्बन्धमा

लेखिएका विभिन्न पुस्तक, शोधपत्र तथा विभिन्न पत्रपत्रिकामा रहेका लेख आदिलाई द्वितीय स्रोतको सामग्रीका रूपमा लिइ सोही अनुरूप अध्ययन-अनुसन्धान गरिएको छ ।

(ख) सामग्री विश्लेषणविधि

प्रस्तुत शोधकार्य सम्पन्न गर्नका लागि वर्णनात्मक र विश्लेषणात्मक विधि अपनाइएको छ । पूर्ववर्ती चरणमा भएका अनुसन्धानको समीक्षा र प्रयोगशीलता सम्बन्धी सैद्धान्तिक पुस्तकहरूको पठनद्वारा विश्लेषणात्मक विधिको प्रयोग गरिएको छ । यस शोधकार्यमा सातौँ ऋतु उपन्यासको विषयवस्तु र औपन्यासिक शिल्पको विषयमा देखिएका प्रयोगशीलतालाई मूलआधार बनाइएको छ ।

१.८ शोधपत्रको रूपरेखा

प्रस्तुत शोधपत्रलाई पाँचओटा अध्यायमा विभाजन गरिएको छ । आवश्यकता अनुसार विविध शीर्षक तथा उपशीर्षकको प्रयोग पनि यसमा गरिएको छ । जुन यस प्रकार रहेका छन् :

पहिलो परिच्छेद : शोध परिचय

दोस्रो परिच्छेद : प्रयोगशीलताको सैद्धान्तिक अवधारणा

तेस्रो परिच्छेद : सातौँ ऋतु उपन्यासको विषयवस्तुमा प्रयोगशीलता

चौथो परिच्छेद : सातौँ ऋतु उपन्यासको शिल्पमा प्रयोगशीलता

पाँचौँ परिच्छेद : सारांश तथा निष्कर्ष

दोस्रो परिच्छेद

प्रयोगशीलताको सैद्धान्तिक अवधारणा

२.१ विषय परिचय

साहित्यको क्षेत्रमा देखापरेको प्रयोगशीलता एक नवीनतम चिन्तन हो । यस चिन्तनले परम्परित मूल्य तथा आस्थाहरूलाई भत्काउँदै नवीन काव्यमूल्यको स्थापित गर्दैछ । “प्रयोगशीलता आफैमा नयाँ कुरा, नयाँ तरिकाको खोजी गर्नु भन्ने अर्थ बोकेर देखापरेको विषय भएकाले अहिलेको परिवेशमा यो चिन्तन निकै लोकप्रिय बनेको छ । अन्ततः परम्परागत मान्यताको विस्थापित गर्दै साहित्यमा नयाँ मान्यतालाई प्रयोग गर्न प्रयासरत रहनु साहित्यको क्षेत्रमा प्रयोगशीलता हो” (बराल र एटम, २०६६, पृ. १४४) । वर्तमान परिवेशमा उपन्यास जगत्मा यसको स्थान अग्र रहेको छ । प्रयोगशीलता विश्वसाहित्यमा स्थापित मान्यता नभए पनि नेपाली साहित्यमा प्रयोगवादका नामले परिचित बन्न पुगेको छ । प्रयोगशीलता साहित्यका क्षेत्रमा परम्परागत मूल्य र मान्यताभन्दा फरक तथा नवीन प्रयोग हुने मान्यता हो । यस अध्यायमा प्रयोगशीलताको शाब्दिक अर्थ, परिभाषा, अवधारणा, विशेषताहरू र विकासका बारेमा संक्षिप्त रूपमा व्याख्या विश्लेषण गरिएको छ ।

२.२ प्रयोगशीलताको शाब्दिक अर्थ

‘प्रयोग’ शब्दमा ‘शीलता’ प्रत्यय जोडिएर ‘प्रयोगशीलता’ शब्दको निर्माण भएको हो । ‘प्रयोग’ संस्कृतको तत्सम शब्द हो । ‘योग’ शब्दमा ‘प्र’ उपसर्ग लागेर ‘प्रयोग’ शब्द बनेको छ । ‘योग’ शब्दको मूलधातु ‘युज्’ हो र त्यसमा ‘घञ्’ ‘कृत्’ प्रत्यय लागेर ‘उ’ ‘ओ’ मा अनि ‘ज’ ‘ग’ मा परिवर्तित भइ प्रयोग शब्द बन्दछ (खतिवडा, २०६४, पृ. ५७) । ‘शीलता’ शब्द शील + ता बाट निर्माण भएको हो । शीलको अर्थ स्वभाव वा शैली हुन्छ । संस्कृत व्याकरणमा ‘शीले भव’ शैल + ई शैली भनी चर्चा गरिएको पाइन्छ । तसर्थ सामान्यतया विशिष्ट प्रकारको नयाँ कार्यको आरम्भ, प्रथम पटक कसैले नगरेको कार्य गर्नुको अर्थबोधक प्रयोगलाई व्याकरणका अनुसार सिद्ध भएको रूप भनिएको छ (गिरी, २०६९, पृ. १४०) । पूर्वीय परम्परामा ‘प्रयोग’ शब्द अनुष्ठान, योजन, हेतु, कारक, तान्त्रिक उपचार विधि, नियम, कार्य तथा अभिनय आदिका अर्थमा चर्चा गरिएको पाइन्छ । पूर्वीय परम्परामा जस्तै पाश्चात्य जगत्मा पनि ‘प्रयोग’ शब्द अङ्ग्रेजीमा एक्सपेरिमेन्ट र त्यसबाट निर्मित एक्सपेरिमेन्टलका अर्थमा प्रयोग भएको पाइन्छ (गिरी, २०६९, पृ. १४०) ।

प्रयोग यो अङ्ग्रेजीको 'एक्सपेरिमेन्ट' शब्दको नेपाली पर्याय हो र यो शब्द खासगरी विज्ञानको अन्वेषण कार्यविधिसँग सम्बन्धित छ (जोशी, २०६६, पृ. ११८) । प्रस्तुत 'एक्सपेरिमेन्ट' ल्याटिन 'एक्सपेरिरि' धातुबाट बनेको हो, जसको अर्थ निरन्तर प्रयत्न गर्नु हुन्छ । एक्सपेरिमेन्टल शब्द साहित्यमा प्रयोग हुँदा त्यसको प्रवृत्तिले गर्दा एक्सपेरिमेन्टालिज्म भएको देखिन्छ । जसले साहित्यका विभिन्न विधामा परम्पराको विरोध तथा केही मात्रामा समर्थन गर्दै नयाँ मूल्य, मान्यताको नयाँ प्रस्तुति दिन्छ (गिरी, २०६९, पृ. १४०) । "प्रयोगको पहिलो अर्थ कुनै वस्तु वा विषयलाई व्यवहारमा लगाउने कार्य वा उपयोग हो । दोस्रो अर्थ नीति, नियम, सिद्धान्त आदिको स्थापना गरी कार्य रूपमा लगाउने प्रक्रिया हो" (त्रिपाठी, २०६०, पृ. ८२९) । प्रस्तुत भनाइबाट प्रयोगशीलताको दुईओटा अर्थ हुने कुरा स्पष्ट हुन्छ ।

समग्रमा भन्नुपर्दा प्रयोग भन्ने शब्दले चलिआएको परम्परा, सिद्धान्त वा मान्यतामा नयाँ प्रयोग गर्नु भन्ने बुझाउँछ । प्रयोगशीलता भन्ने समष्टिगत शब्दले पहिलेदेखि चलिआएको कलात्मक वा साहित्यिक परम्परालाई प्रयोगात्मक रूपमा परीक्षण गरेर त्यसमा रहेका अनावश्यक तथा निरर्थक कुराहरूको विरोध गर्दै वा त्यस्ता कुराहरूलाई हटाउँदै नयाँ किसिमको गर्नुपर्छ भन्ने अर्थलाई स्पष्ट पार्छ । प्रयोगशीलता शब्दले प्रयोगवाद सम्बन्धी प्रयोगवादका अनुयायी, प्रयोगवादी शैली, विचारधाराको प्रतिपादन गर्ने अर्थ समेत बोध गराउँछ । साहित्यका सन्दर्भमा परम्परागत मान्यतालाई भत्काएर नयाँ किसिमको साहित्यिक प्रयोग भन्ने अर्थ हुन्छ । परम्परागत रूप, मान्यता अनि पुराना सिद्धान्तहरूलाई चिरफार गर्दै एउटा मूल्यको स्थापना गर्नु नै प्रयोग हो र यही प्रयोगले नयाँ कथ्य, नयाँ सम्भावनाहरूको खोजी गर्ने कार्य गर्दछ ।

२.३ प्रयोगशीलताको परिभाषा

प्रयोगशीलताका सन्दर्भमा प्रयोगशीलतालाई चिनाउने क्रममा विभिन्न विद्वानहरूले आ-आफ्ना धारणाहरू व्यक्त गरेका छन् । कतिपय विद्वानहरूले प्रयोगलाई चिनाउनका लागि त्यसको परिभाषा दिएका छन् भने कतिपयले चर्चा मात्र गरेका छन् । तिनै परिभाषा, चिनारी तथा चर्चाहरूलाई यहाँ निम्नानुसारले प्रस्तुत गरिएको छ :

प्रयोगशीलता त्यो हो, जसले आधुनिकताको समर्थन गर्दै नयाँ भावना बोधको अत्यधिक, धेरैभन्दा धेरै अन्वेषण तर्फ अग्रसर रहन्छ ।

(हिन्दी साहित्यकोश : वि.सं. २०२०)

प्रस्तुत परिभाषा अनुसार आधुनिकताका कतिपय विशेषताहरूलाई स्वीकार गर्दै नयाँ विचार ग्रहण गरी धेरैभन्दा धेरै खोज अनुसन्धान तर्फ अगाडि बढ्नु नै प्रयोगशीलता हो भन्ने देखिन्छ ।

“पहिलेदेखि चलिआएका कलात्मक वा साहित्यिक परम्परालाई प्रयोगात्मक रूपमा परीक्षा गरेर त्यसमा रहेका अनावश्यक तथा निरर्थक कुराहरूको विरोध गर्दै वा त्यस्ता कुराहरूलाई हटाउँदै नयाँ किसिमको मान्यता नै प्रयोगशीलता हो” ।

(नेपाली बृहत् शब्दकोश : २०४०)

प्रस्तुत परिभाषा अनुसार परम्परागत रूपमा चलिआएका कलात्मक वा साहित्यिक मान्यतालाई प्रयोगात्मक रूपमा परीक्षण गरी त्यसमा रहेका अनावश्यक कुराहरूको विरोध गर्दै हटाएर नयाँ कुराको थप गर्नु प्रयोगशीलता हो भन्ने देखिन्छ ।

परम्पराको विपरीत नवीन दृष्टिपात नै आधुनिकता तथा प्रयोग हो । प्रयोग प्रगतिका लागि हुन्छ, प्रयोगवादी साहित्य सर्वथा मौलिक हुन्छ साथै कतै परम्परा पनि अडेको हुन्छ ।

(आधुनिक और हिन्दी एकाङ्की : १९८५)

प्रस्तुत परिभाषा अनुसार प्रयोगलाई आधुनिकताको नवीन दृष्टिपात भनिएको छ, जुन प्रगतिका लागि हुन्छ साथै प्रयोगवादी साहित्य सधैं मौलिक भएर नयाँ आयामको खोजी गरिरहेको हुन्छ ।

नयाँ आविष्कार तथा परिणामको परीक्षण नगरिएको विचार तथा यन्त्रकालमा आधारित भएको र अभैसम्म स्थापित तथा अन्त्य नभएको नै प्रयोग हो ।

(डब्लुडब्लुडब्लु डट् अक्सफोर्ड डिक्सनेरी डट् कम)

प्रस्तुत परिभाषा अनुसार प्रयोग भनेको विचार र यन्त्रकालमा आधारित भएर नयाँ मूल्य तथा मान्यतालाई बोकेर अगाडि बढेको साहित्यिक आन्दोलन हो ।

“कुनै कुरालाई व्यवहारमा उपयोग गर्ने काम, उपयोग, व्यवहार नै प्रयोग हो”।

(प्रयोगात्मक नेपाली शब्दकोश : २०६१)

प्रस्तुत परिभाषा अनुसार जुन कुरालाई व्यवहारमा उपयोग गरिन्छ, अथवा जुन कुरा व्यवहार उपयोगी हुन्छ, त्यो नै प्रयोग हो भन्ने खोजिएको देखिन्छ ।

“प्रयोग यथार्थमा विभिन्न तथ्यहरूको परीक्षण एवम् अन्वेषण गर्ने विधि हो र परीक्षण-अन्वेषणका आधारमा यसबाट कुनै निष्कर्षसम्म पुग्ने काम गरिन्छ, र ती निष्कर्ष नै वस्तुतः उपलब्धिका रूपमा आउँछन्” ।

(पाश्चात्य साहित्यका प्रमुख वाद : २०६६)

प्रस्तुत परिभाषा अनुसार प्रयोगलाई विभिन्न तथ्यहरूको परीक्षण र अन्वेषण गर्ने विधि बताइएको छ । परीक्षण र अन्वेषणका आधारमा कुनै निष्कर्षमा पुगिन्छ, र त्यही निष्कर्ष नै प्रयोगको उपलब्धि हो भन्ने देखिन्छ ।

उपर्युक्त परिभाषाहरूलाई विचार गर्दा समग्रमा परम्परादेखि चलिआएको मूल्य, मान्यता, कला, साहित्य आदिलाई प्रयोगात्मक रूपमा परीक्षण गरी त्यसमा रहेका निरर्थक, खराब पक्षहरूको विरोध गर्दै नयाँ मूल्य, मान्यता तथा कला साहित्यको प्रयोग गर्नु नै प्रयोगशीलता हो, भन्ने देखिन्छ ।

२.४ प्रयोगशीलताको अवधारणा

साहित्यमा प्रयोगशीलताको प्रयोग पाश्चात्य साहित्यबाट विकास हुँदै भारतबाट नेपालसम्म विस्तार भएको देखिन्छ । पाश्चात्य साहित्यमा कविता विधाबाट आरम्भ भएको ‘प्रयोग’ हाल साहित्यका सबै विधामा उत्तिकै सशक्त रहेको देखिन्छ । यसबाट के कुरा प्रस्ट हुन्छ भने साहित्यको परम्परागत मूल्य, मान्यताबाट मुक्त भएर नयाँ, नवीन, नौलो प्रस्तुतीकरण नै साहित्यका क्षेत्रमा देखिएको प्रयोगशील पक्ष हो । हाल आएर यो अवधारणा साहित्यका सबै विधाहरूमा प्रयोग भएको देख्न सकिन्छ । “प्रयोगशीलता मूलतः खास कुनै वाद होइन भने पनि हुन्छ, किनभने कुनै पाश्चात्य देश, भाषा, साहित्य वा समयको कुनै खास अभिनयका तात्पर्यमा प्रयोगशीलताको चर्चा गर्नु सम्भव तथा उपयुक्त पनि छैन तर पाश्चात्य देशका भाषा साहित्यको वर्तमान युगमा अनेकानेक नौला-नौला प्रयोगहरू भइरहेका छन् । तिनीहरूकै सामूहिक र विस्तृत संज्ञाका रूपमा भने प्रयोगशीलताको चर्चा गर्न सकिन्छ” (त्रिपाठी, २०६५, पृ. १२७) । प्रस्तुत भनाइ अनुसार प्रयोगशीलतालाई वादको रूपमा चर्चा नगरेर पाश्चात्य देशका भाषासाहित्यमा वर्तमान युगमा भएका नौलानौला प्रयोगहरूमा सामूहिक वा विस्तृत संज्ञाका रूपमा चर्चा गर्न सकिन्छ भन्ने देखिन्छ ।

“प्रयोगशीलताको तात्पर्य साहित्य रचनाको समग्र परम्पराबाट मुक्त भएर नयाँपनको प्रयोग हो । रचनाकारका दृष्टिकोण, विषयवस्तु, शैली, वर्णविन्यास, दर्शन, स्थापित परम्परा, स्वीकृति वा मान्यतामध्ये कुनै एक वा सबैलाई भत्काएर पनि रचनाकारीतालाई जीवित राख्ने जुन चेष्टा हुन्छ त्यसैलाई प्रयोगशीलता भन्न सकिन्छ” (बराल र अन्य, २०५५, पृ. ५०६) । साहित्यको क्षेत्रमा प्रयोगशीलता भनेको नयाँ नवीन धारणा सहितको साहित्य सिर्जना गर्नु हो । रचनाकारले परम्परित मूल्य र मान्यतादेखि मुक्त भएर, रचनाका अवयवहरू सबैलाई भत्काएर रचनाकारीतालाई जीवित राख्ने चेष्टा नै प्रयोगशीलता हो ।

नयाँ परिस्थितिमा जीवनका विषमताको कारण सर्जकमा सम्प्रेषणको सङ्कट सबभन्दा ठूलो समस्या बन्न पुगी त्यही कारणबाट रचनाकार प्रयोगशीलतातर्फ अभिप्रेरित हुन्छ । प्रयोगशीलताले अरुले नछोएको वा नबिटुल्याएको नयाँ क्षेत्रको अन्वेषणमूलक प्रयोग गर्दछ । तसर्थ परम्परित मूल्य र मान्यतालाई परीक्षित रूपमा अनावश्यक ठानिएका सन्दर्भको तर्कपूर्ण खण्डन गरी त्यसका सट्टामा प्रयोगात्मक नवीनताको स्थापनालाई प्रयोगशीलता भनिन्छ (लुइटेल्, २०६०, पृ. २९५) । प्रस्तुत भनाइ अनुसार अरुले नछोएको वा नबिटुल्याएको नयाँ क्षेत्रको अन्वेषणमूलक प्रयोग गर्नु र परम्परित मूल्य र मान्यताको परीक्षित रूपमा तर्कपूर्ण खण्डन गर्नु प्रयोगशीलता हो, भन्ने देखिन्छ ।

प्रयोगशीलता शब्दको आधारपदका रूपमा ‘प्रयोग’ शब्द रहेको छ । तसर्थ ‘प्रयोग’ शब्द नै साहित्यमा प्रयुक्त प्रयोगशीलताको अवधारणा प्रस्तुत गर्ने आधार हो । “प्रयोगको क्षेत्र व्यापक रहेको छ । प्रयोगको कुनै साँध र सीमा हुँदैन, प्रयोगका लागि सबै विधाहरू खुल्ला छन् । साहित्यमा ‘प्रयोग’ शब्दले भित्रिएर व्यापक अर्थ पाएको छ भने यसले आफ्नो शब्दको अर्थ विस्तार गरी अगाडि बढिरहेको छ” (गरिमा, २०६१, पृ. १२२) । प्रस्तुत भनाइ अनुसार साहित्यका सबै विधाहरूमा प्रयोगले भित्रिएर व्यापक अर्थ पाएको र यसले आफ्नो शब्दको अर्थ विस्तार गरिरहेको भन्ने बुझिन्छ ।

स्थापित मर्यादाका जीवन्त तत्त्वहरूलाई स्वीकार गर्नु र नयाँ मर्यादाका सम्भावनाहरूलाई विकसित गर्नु प्रयोगको धर्म हो । पुराना मर्यादाले हामीलाई संस्कार दिन्छ भने नयाँ मर्यादाले विकासतर्फ अग्रसर तुल्याउँछ । यसैले प्रयोग पुराना मर्यादाका ती अंशहरूलाई स्वीकार्छ, जसले नयाँ मर्यादाका विकासमा योग दिन्छन् । यसरी नयाँप्रति आस्थावान् बन्नु प्रयोगको प्रवृत्ति हो । प्रयोगले यथार्थमा सत्यतथ्यको व्याख्या मात्र गर्दैन

अपितु त्यसका नवीन धरातल र आयामहरू पनि प्रस्तुत गर्दछ (जोशी, २०६६, पृ. ११९) । प्रस्तुत भनाइ अनुसार प्रयोगले स्थापित मर्यादाका जीवन्त तत्त्वहरूलाई स्वीकार्दै नयाँ मर्यादाका सम्भावनाहरूलाई विकसित गर्दछ, भन्ने देखिन्छ ।

समग्रमा भन्नुपर्दा प्रयोगशील सिर्जनमा रचनाविधानसम्बन्धी पूर्ण मान्यताको विघटन भइरहेको हुन्छ र सोही विघटनका कारण साहित्यमा देखिने नयाँ प्रयोग नै प्रयोगशीलता हो अथवा साहित्यमा विभिन्न धारामध्ये एकले अर्कोलाई भत्काउँदै फरक मान्यता ल्याउनु प्रयोगशीलता हो । यसले परम्परागत मूल्य तथा मान्यतामाथि प्रश्न चिह्न खडा गर्दै साहित्यमा नवीन शिल्पशैलीको प्रयोगधर्मिता देखाउँछ ।

२.५ प्रयोगशीलताका विशेषताहरू

विद्यमान प्रचलनभन्दा, भिन्न, नवीन र विशिष्ट प्रवृत्ति अवलम्बन गरी सिर्जिएका रचनालाई प्रयोगशील रचना भनिन्छ । पाश्चात्य भाषा साहित्यका साथै हिन्दी, नेपाली आदि पूर्वीय साहित्यका पनि खासगरी भाषा, शैली, शिल्प, कथ्य, भाव तथा विषयसम्बन्धी अनेकानेक नौलानौला प्रयोगहरू साहित्यमा भइरहेका छन् । प्रयोगशीलताले परम्परागत मूल्य, मान्यता, नियम आदिको भञ्जन गरी नयाँ क्षेत्रको खोजी सहित साहित्यमा नवीन प्रवृत्तिहरू स्थापना गर्ने काम गर्दछ । परम्परित स्थापनाका ठाउँमा प्रयोगात्मक र खोजमूलक ढङ्गले नवीन परिपाटिको स्थापना र निर्माण प्रयोगशीलता हो । यसलाई निम्न विशेषताहरूद्वारा स्पष्ट पार्न सकिन्छ :

नयाँ कथ्य, नयाँ पद्धति र नयाँ सम्भावनाहरूको खोजी गर्नु र रुढि बनिस्केका नियमहरूमा प्रश्नवाचक चिह्न खडा गरी अगाडि बढ्नको लागि अभिप्ररित गर्न खोज्नु औपन्यासिक साहित्यिक क्षेत्रमा प्रयोगशीलताको प्रमुख विशेषता हो । यसले नयाँ नयाँ कार्यहरूको खोजी गर्दछ । “प्रयोगशीलतामा रुढिहरू एवम् खोक्रा तथा थोत्रा परम्पराहरूप्रति विद्रोहको भावना हुन्छ र यो स्वस्थ जीवन-दर्शनको खोज गर्न चाहन्छ तथा त्यसै अनुरूप इतिहास निर्माणको चेष्टा गर्दछ” (जोशी, २०६६, पृ. १२०) । साँच्चै भन्ने हो, भने प्रत्येक परम्परा मूलतः प्रयोगात्मक रूपमा नै विकसित हुने गर्छ । परम्पराले आफूलाई देशकालका प्रगतिका साथ अगाडि बढाउन वा विकसित बनाउन सकेन भने रुढि बन्ने हो ।

नवीनताप्रति आस्थावान् रही यस्तै प्रवृत्तिको विकासमा योगदान गर्नु र कथ्य, भाषा र शैलीको नयाँ उपयोग प्रणालीबाट नवीन सौन्दर्यका गोलाद्धहरूको खोजी गर्नु पनि

प्रयोगशीलताको विशेषता हो (बराल र एटम, २०६६, पृ. १४४) । आजको युग वैज्ञानिक युग हो । अतएव आजको ज्ञान केवल परम्परा र रुढिको बलमा पूर्ण हुन सक्दैन । यसैले उपन्यासमा कथ्य, भाषा र शैलीको नयाँ उपयोग प्रणालीबाट नवीन सौन्दर्यका गोलार्द्धहरूको खोजी प्रयोगशीलताले गर्दछ ।

उपन्यासमा कविता, निबन्ध, समालोचना आदि विधाको मिश्रण हुनु पनि प्रयोगशीलताको विशेषता हो । विभिन्न विधाहरूको मिश्रण गर्नु र उपन्यासलाई चमत्कारपूर्ण बनाउन खोज्नु प्रयोगशीलताको मुख्य विशेषता हो । वैयक्तिक अवचेतन मनको उन्मुक्त विशृङ्खल क्षणक्षणको विचरण गर्नु र स्वैरकल्पनालाई अत्यधिक रूपमा प्रयोग गर्दै मिथकको पुनः सृजन गर्नु प्रयोगशीलताको अर्को विशेषता हो (पोखरेल, २०५९, पृ. ८६) । “चेतना एउटा नदीजस्तै अथवा एउटा भरनाजस्तै गतिशील भएर बगिरहने कुरा हो । यसलाई विचारको प्रवाह, चेतनाको प्रवाह, व्यक्तिपरक जीवनको गति भन्नु उचित हुनेछ” (भट्टराई, २०४९, पृ. ७२) । यसले पात्रको अन्तर्मनलाई प्रवाहित गरिदिन्छ, यही नै प्रयोगशीलताको विशेषता हो, भन्ने देखिन्छ ।

यसरी प्रयोगशीलताले नयाँ कथ्य, नयाँ पद्धति अनि नयाँ सम्भावनाहरूको खोजी गर्दै अनुकरणको पद्धतिलाई अस्वीकार गरेर रुढि मान्यतालाई तोडेर अन्वेषणमा जोड दिन्छ, भन्ने यसका विशेषताहरू रहेका छन् । त्यस्तैगरी प्रयोगशीलतामा सोभ्रो तथा रैखिक कथानकको ठाउँमा पूर्वदीप्ति तथा पूर्वसङ्केतको प्रयोग हुन्छ । भरिलो तथा सङ्गठित कथानकको सट्टा कथानकविहीन तथा क्षीणकथानकको सृजना गर्नु प्रयोगशीलताको विशेषता हो । मिथकको पुनः सृजन गर्नु पनि यसको विशेषता हो । यसैगरी लौकिक नायकको ठाउँमा अनायकको प्रचलन सुरु हुनु तथा बहुनायकको विकास हुनु प्रयोगशीलताको अर्को विशेषता हो । यसैगरी पत्रात्मक तथा डायरी प्रविधिको प्रयोग गर्नु, अधिउपन्यास रचना गरेर आत्मसचेत लेखनमा प्रवृत्त हुनु, चेतनप्रवाह शैलीको प्रयोग गर्नु, आत्मकथालाई औपन्यासिक गर्नु, वैकल्पिक अन्त्य गरिनु पनि प्रयोगशीलताका विशेषताहरू हुन् । यस्तैगरी वर्णनात्मक पद्धतिका ठाउँमा दृश्यात्मक तथा नाटकीय पद्धतिको प्रयोग गर्नु, अनुभवन्यास अनि सूत्र उपन्यासको रचना गर्नु आदि आधुनिक नेपाली प्रयोगशील उपन्यासका विशेषताहरू हुन् ।

२.६ नेपाली उपन्यासमा प्रयोगशीलताको प्रारम्भ र विकास

समय परिवर्तनशील छ । समयको परिवर्तनसँगै साहित्यमा पनि यसको प्रभाव परेको छ । नेपाली साहित्य समयसँगै परिवर्तन हुँदै आज आधुनिक युगसम्म आइपुगेको छ । नेपाली

साहित्यका विविध विधाहरू (कविता, नाटक, आख्यान, निबन्ध आदि) मध्ये आख्यान (कथा+उपन्यास) बढी प्रचलनमा आएको विधा हो । आख्यानभित्र पर्ने कथा र उपन्यासमध्ये उपन्यास अझ बढी लोकप्रिय बनेको विधा हो । नेपाली उपन्यासले आजको समयसम्म आइपुग्दा विभिन्न मोडहरू पार गरिसकेको छ । यिनै मोडहरू पार गर्ने क्रममा नेपाली उपन्यासमा प्रयोगशीलताले पनि आफ्नो स्थान ओगटेको छ । मोटामोटी रूपमा वि.सं. २०१७ सालको राजनैतिक परिवर्तन पछि नेपाली साहित्यका सबैजसो विधामा प्रयोगशीलताले प्रभाव पारेको देखिन्छ ।

नेपाली उपन्यासको क्षेत्रमा लैनसिंह बाड्देलको *लङ्गडाको साथी* (वि.सं. २००८) ले क्षीण कथाको उपयोग गरेर, गोविन्दबहादुर मल्ल 'गोठाले' को *पल्लो घरको भ्याल* (२०१६) ले मनोविज्ञान वा मनोविश्लेषणको प्रयोग गरेर तथा इन्द्रबहादुर राईको *आज रमिता* छ (२०२१) ले यथार्थको सूक्ष्म अङ्कन गरेर प्रयोगधर्मिता देखाएको भए तापनि नेपाली उपन्यास जगत्मा प्रयोगशीलताको प्रारम्भ र विकास गर्नमा आख्यानकार ध्रुवचन्द्र गौतमको उल्लेखनीय योगदान रहेको छ । ध्रुवचन्द्र गौतमको *अन्त्यपछि* (२०२४) उपन्यासबाट नेपाली उपन्यासका क्षेत्रमा प्रयोगको विशिष्ट रूप देखापरेको हो (बराल र एटम, २०६६, पृ.१४४) । 'रूपरेखा' पत्रिका प्रयोगशील चिन्तनको सूत्रधार हुनु र *अन्त्यपछि*ले प्रयोगशीलतालाई उत्कर्षतर्फ अग्रसर गराएका कारणबाट पनि यस कृतिको भूमिका महत्त्वपूर्ण छ (अधिकारी, २०६०, पृ. ३१) । नेपाली उपन्यासका क्षेत्रमा प्रयोगशीलतालाई विकास गर्न योगदान पुऱ्याउने मुख्य-मुख्य प्रयोगशील उपन्यासहरू निम्नानुसार रहेका छन् :

नेपाली उपन्यासका क्षेत्रमा प्रयोगशीलताको विकासमा योगदान पुऱ्याउने महत्त्वपूर्ण प्रयोगशील उपन्यासहरूमा ध्रुवचन्द्र गौतमका *अन्त्यपछि* (२०२४), *बालुवामाथि* (२०२८), *डापी* (२०३३), *अलिखित* (२०४०), *उपसंहार अर्थात् चौथो अन्त्य* (२०४८), *अग्निदत्त + अग्निदत्त* (२०५४), *फूलको आतङ्क* (२०५५), *बाढी* (२०५६), *जेलिएको* (२०६२), *सातौँ ऋतु* (२०६८), *विगत जस्तो केही* (२०७३) र *एक आनाको जमाना* (२०७४) हुन् । त्यस्तैगरी मञ्जुलको *छेकुडोल्मा* (२०२६), जगदीश घिमिरेको *साबिती* (२०३२), पिटर जे कार्थकको *प्रत्येक ठाउँ प्रत्येक मान्छे* (२०३४), ओकिउयामा ग्वाइनको *सुनाखरी* (२०३५), नयनराज पाण्डेको *विक्रमादित्य एउटा कथा सुन !* (२०४४), कवितारामको *बकपत्र* (२०४६), मनुजबाबु मिश्रको *स्वप्न सम्मेलन* (२०५६), कृष्ण धरावासीका *शरणार्थी* (२०५६), *आधा बाटो* (२०५९) र *तपाईँ* (२०६३), तेराखको *सर्वजा* (२०५९), जगदीश समशेरको *सेतो*

ख्याकको आख्यान (२०६०), स्वागत नेपालको मातृसम्भोग (२०६१), परशु प्रधानको सीताहरू (२०६४), रोशन थापा 'नीरव' का प्रत्येक श्रवणकुमार अर्थात् युद्ध (२०६४), र प्रस्थानान्तर (२०६५) आदि नेपाली उपन्यासका क्षेत्रमा प्रयोगशीलताको विकासमा योगदान पुर्याउने महत्वपूर्ण प्रयोगशील उपन्यासहरू हुन् ।

ध्रुवचन्द्र गौतमको अन्त्यपछि (२०२४) स्वैरकाल्पनिक प्रयोगशील उपन्यास हो । बालुवामाथि (२०२८) उपन्यास पात्रको चरित्रहीनताको स्थितिबाट गुज्रेको छ अर्थात् औपन्यासिकताको मरुभूमि सावित भएको छ । गौतमको टोल, प्रवृत्ति र चरित्रलाई एउटै रूपमा समायोजन गरेर तयार पारिएको डापी उच्चस्तरको प्रयोगशील उपन्यास हो (बराल र एटम, २०६६, पृ. १४४) । अलिखित (२०४०) मा चेतनप्रवाह शैलीको प्रयोग गरिएको छ । यो स्वैरकल्पना, मिथक र विसङ्गतिको प्रयोगात्मक उपन्यास हो (पोखरेल, २०६०, पृ. ६१) । अग्निदत्त + अग्निदत्त (२०५४) उपन्यासमा मिथकको पुनः सृजन गरिएको छ । फूलको आतङ्क (२०५५) सूत्र उपन्यास हो । बाढी (२०५६) उपन्यासलाई आफू स्वयम् गौतमले 'अनुभवन्यास' को उपाधि प्रदान गरेका छन् । “बाढी परम्परित उपन्यासका सन्दर्भमा विधाभञ्जन हो । संस्मरणात्मकताका आधारमा उपन्यास र संस्मरणको बीचको विधामिश्रण हो र अनुभवन्यासका रूपमा यो नवविधाको प्रवर्तन हो र नवप्रयोग हो” (गौतम, २०६०, पृ. १०५) । पारिवारिक विकृतिप्रति व्यङ्ग्य गरिएको स्वैरकाल्पनिक प्रयोगशील उपन्यास सातौँ ऋतु (२०६८) हो ।

मञ्जुलको राल्फाकालीन छेकुडोल्मा उपन्यास एउटा यस्तो उपन्यास हो, जुन उपन्यासका नाममा गरिने एउटा कल्पना हो । अत्यन्तै विम्बात्मक र कवितात्मक भाषा विशुद्धखल कथ्यको प्रयोग भएको उपन्यास हो (बराल र एटम, २०६६, पृ. १४५) । जगदीश घिमिरेको सावित्री कथानकहीन कथात्मकताको काव्यात्मक प्रस्तुति हो, भने पिटर जे कार्थकको प्रत्येक ठाउँ प्रत्येक मान्छे शैली र कथ्य दुबैमा शिष्ट तथा सृजनात्मक प्रयोग भएको उपन्यास हो । नयनराज पाण्डेको विक्रमादित्य एउटा कथा सुन ! उपन्यास पनि प्रयोगको नमुना मानिन्छ । जसले प्रयोगशीलताको विकासमा महत्वपूर्ण भूमिका खेलेको छ । त्यस्तैगरी प्रयोगशीलताको विकास गराउन योगदान दिने सेतो ख्याकको आख्यान भाषाको चरम प्रयोग गरिएको उपन्यास हो, किनभने यसमा नेपाली भाषाको मानक व्याकरणलाई भाँचेर चित्रात्मक रूपमा प्रयोग गरिएको छ (सुवेदी, २०५३, पृ. ७१-६२) । यसैगरी प्रयोगशीलताको विकासमा योगदान पुर्याउने उपन्यास नारायण वाग्लेको पल्पसा क्याफे

पनि हो । यस उपन्यासमा पत्रकारिताको शैली प्रयोग गरी उपन्यासलाई अधिआख्यान बनाइएको छ । यसैगरी परशु प्रधानको *सीताहरू* कथोपन्यास पनि प्रयोगको एउटा नमुना मानिन्छ । “यो पच्चिस ओटा शृङ्खलित कथाहरू जोडेर बनाइएको कथोपन्यास (कथा+उपन्यास) हो । यसका पच्चिस ओटै खण्डहरू आफैँमा स्वतन्त्र कथा पनि हुन्” (बराल र एटम, २०६६, पृ. १४७) । रोशन थापा ‘नीरव’ को *प्रत्येक श्रवणकुमार अर्थात् युद्ध* उपन्यास अधिआख्यान हो । यस उपन्यासमा पात्रले लेखकलाई सम्बोधन गरेको छ । द्वितीय पुरुष दृष्टिविन्दुको प्रयोग भएको यो उपन्यासले पनि प्रयोगशीलताको विकासमा योगदान पुऱ्याएको छ ।

कलात्मक सौन्दर्यका लागि नभएर चामत्कारिक चर्चा बनाउनका लागि नेपाली उपन्यासमा प्रयोग गर्ने क्रममा संयुक्त लेखनको परम्परा पनि देखिएको छ । यस्तो उपन्यासको थालनी टुकराज-पद्मराज मिश्रको *रजबन्धकी* (१९९६) र *रामकृष्ण कुँवर राणा* (१९९९) बाट भएको देखिन्छ । यी दुई उपन्यासमा कसले कुन-कुन खण्ड लेखेको हो, भन्ने थाहा पाइँदैन (बराल र एटम, २०६६, पृ. १४७) । यसपछि दशजना लेखकहरू केदार अमात्य, ध्रुवचन्द्र गौतम, ध्रुव सापकोटा, दौलतविक्रम विष्ट, परशु प्रधान आदिद्वारा लिखित उपन्यास *आकाश विभाजित छ* (२०३०), तीनजना लेखकहरू ध्रुवचन्द्र गौतम, ध्रुव सापकोटा र बेञ्जु शर्माको *देहमुक्त* (२०४४), ध्रुवचन्द्र गौतम र ध्रुव सापकोटाको *ज्यागा* आदि संयुक्त लेखनका प्रयोगशील उपन्यासहरू हुन् ।

यिनै प्रयोगात्मक प्रवृत्तिहरूका बीच नेपाली उपन्यासमा प्रयोगशीलताको विकासक्रम अगाडि बढिरहेको र अभ्र नयाँ-नयाँ प्रयोगका ढोकाहरू नेपाली उपन्यासले नियालीरहेको देखिन्छ । “उपन्यास प्रयोगको क्रीडाभूमि हो । नाना थरी प्रयोगका निमित्त यो जति मलिनो र गतिलो अरु कुनै साहित्यक फाँट छैन । विश्वसाहित्यमा नौलानौला प्रयोगका औलादौला बान्की बोक्ने विधा पनि यही हो” (शर्मा, २०७०, पृ. क) । साहित्यका अन्य विधाका तुलनामा उपन्यास ज्यादा प्रयोगशील देखिन्छ ।

२.७ निष्कर्ष

साहित्यका क्षेत्रमा देखापरेको प्रयोगशीलता एक नवीनतम लेखन पद्धति हो । प्रयोगशीलता आफैँमा नयाँ कुरा नयाँ तरिकाको खोजी गर्नु भन्ने अर्थ बोकेर देखापरेको विषय भएकाले अहिलेको परिवेशमा यो चिन्तन निकै लोकप्रिय बन्न पुगेको देखिन्छ ।

‘प्रयोग’ यो अङ्ग्रेजीको ‘एक्सपेरिमेन्ट’ शब्दको नेपाली पर्याय हो र यो शब्द खासगरी अन्वेषण कार्यविधिसँग सम्बन्धित छ । प्रयोगशीलताले परम्परागत मूल्य, मान्यता, नियम आदिको भञ्जन गरी नयाँ कथ्य, शैली, क्षेत्र, भाषा, प्रणाली आदिको विन्यास गर्दछ । परम्परादेखि चलिआएको मूल्य, मान्यता, कला, साहित्य आदिलाई प्रयोगात्मक रूपमा परीक्षण गरी त्यसमा रहेको निरर्थक र खराब पक्षहरूको विरोध गर्दै नयाँ मूल्य, मान्यता तथा कलासाहित्यको प्रयोग गर्नु नै साहित्यको क्षेत्रमा प्रयोगशीलता हो भन्ने देखिन्छ । परम्परागत स्थापना वा रुढिहरूबाट अगाडि बढेर या दिशाहरूको अन्वेषण र स्थापना गर्नु प्रयोगशीलताको मूल विशेषता हो ।

नेपाली साहित्यका विविध विधाहरू मध्ये कविता जगत्बाट प्रारम्भ भएको प्रयोगशीलताको इतिहास साहित्यका अन्य विधाहरूमा पनि मौलाउँदै आएको छ । अभ् उपन्यास जगत्मा फैलिएको प्रयोगशीलता नयाँ अभिव्यक्ति, नयाँ शिल्प र नयाँ रूपको लाग्नाले नै उपन्यासको क्षेत्र विस्तृत भएको छ । कतै कथानकहीन उपन्यास लेखेर, कतै अनायकको प्रयोग गरेर त कतै स्वैरकाल्पनिक परिवेश, पात्र अनि मिथकीय चरित्र, स्थान, मिश्रित दृष्टिविन्दुको प्रयोग गरेर उपन्यासमा प्रयोगशीलतालाई देखाउने प्रयत्न गरिएको छ ।

तेस्रो परिच्छेद

‘सातौँ ऋतु’ उपन्यासको विषयवस्तुमा प्रयोगशीलता

३.१ विषय परिचय

ध्रुवचन्द्र गौतम नेपाली उपन्यास परम्परामा आफ्नो छुट्टै र विशिष्ट धार निर्माण गर्न सफल स्रष्टा हुन् । उनको पहिलो प्रकाशित उपन्यास *अन्त्यपछि* (२०२४) हो । उनले *अन्त्यपछि* (२०२४) देखि लिएर *एक आनाको जमाना* (२०७४) सम्म आइपुग्दा एकल र सहलेखन गरी उनन्तीस ओटा उपन्यासहरू प्रकाशनमा ल्याइसकेका छन् । यी मध्ये उपन्यासकार गौतमद्वारा लिखित उपन्यास *सातौँ ऋतु* (२०६८) उनको औपन्यासिक यात्राको पछिल्लो चरणको सर्वाधिक चर्चित प्रयोगशील उपन्यास हो । यो उपन्यास वि.सं २०६८ सालमा साभ्रा प्रकाशनबाट प्रकाशित भएको हो । यो उपन्यास १५९ पृष्ठमा संरचित छ । यसमा अध्यायका सन्दर्भहरू कागजको केही भाग छोडेर मात्र फेरी पनि कथालाई गति दिँदै उपन्यासको विषय संयोजन गरिएको छ । “कथाको प्रारम्भ एक पितामह उमेरको पात्रको प्रत्यक्ष उपस्थितिबाट भएको छ । यसकारण उसकै वरिपरिको पर्यावरणमा उपन्यासको आरम्भ भएको छ” (सुवेदी, २०७२, पृ. १७०) । प्रस्तुत उपन्यास साना र ठूला गरी जम्मा सन्ताउन्न परिच्छेदमा विभाजित बनेको छ । परिच्छेदमा कुनै पनि शीर्षक उल्लेख गरिएको छैन । एउटा परिच्छेद समाप्त भएपछि अलिकति खाली ठाउँ छोडेर अर्को परिच्छेदको प्रारम्भ भएको छ । यस उपन्यासको परिच्छेद व्यवस्थापन केही एकै पृष्ठमा पनि सीमित छ र केही चार पृष्ठमा पनि भएका छन् । प्रस्तुत उपन्यासको पूर्व निर्धारित ढाँचामा विषयवस्तुभिन्न रहेको प्रयोगशीलताको सूक्ष्म विश्लेषण गर्ने कार्य यस परिच्छेदमा गरिएको छ ।

साहित्यिक रचनाका लागि चयन गरिएको भावभूमि विषयवस्तु हो । साहित्यकारले जीवन्जगत, मानवीय स्वभाव, प्रकृति, धर्म, संस्कृति र स्वानुभवलाई विषयवस्तु बनाई साहित्यिक कृतिको रचना गर्दछ (ज्ञवाली र अन्य, २०६४, पृ. ६) । विषयवस्तुभिन्न कथानक, चरित्र, दृष्टिविन्दु, परिवेश, उद्देश्यजस्ता तत्त्वहरू पर्दछन् । विषयवस्तुभिन्न पर्ने यिनै तत्त्वहरूका आधारमा अझ भन्नुपर्दा यी तत्त्वहरूमा कहाँ-कहाँ कसरी त्यसमा प्रयोगशीलता देखिएको छ, त्यसको विश्लेषण यस परिच्छेदमा प्रस्तुत गरिएको छ ।

३.२ कथानक

कथानक कथावस्तुको प्रस्तुतिको क्रममा देखा पर्ने घटनाक्रमहरूको योजनाबद्ध र व्यवस्थित प्रस्तुति हो । यसलाई कार्यव्यापार पनि भनिन्छ । यसमा आउने घटनाहरू कार्यकारण सम्बन्धद्वारा कसिएका र व्यवस्थित गरिएका हुन्छन् । अतः कथानक कथावस्तुको सन्दर्भमा आउने आकस्मिक घटनाहरूको अनुक्रमात्मक व्यवस्थापन हो (बराल र एटम, २०६६, पृ. २०) । सातौँ ऋतु उपन्यासको कथावस्तु सामाजिक यथार्थमा आधारित भए पनि यसमा प्रयोगशील लेखनको प्रस्तुतिगत प्रभाव पाइन्छ । यस उपन्यासमा काल्पनिक परिवेशको निर्माणमा आधारित समाजको विकृत यथार्थको उद्घाटन नवीन ढङ्गले गरिएको छ । यसमा 'म' पात्र (लेखक) लाई समाख्याता वा कथावाचकका रूपमा प्रस्तुत गरी बाहुवली बस्तीका माध्यमबाट नेपाली समाज र जीवनपद्धतिको पछिल्लो स्वरूपलाई जस्ताको त्यस्तै प्रस्तुत गरिएको छ । त्यसैले यस उपन्यासको कथानकको केन्द्र काल्पनिक यथार्थभित्र समेटिएको समाज नै हो । यसको निर्धारणका लागि यहाँ सर्वप्रथम उपन्यासमा प्रयुक्त कथानकको सारांश प्रस्तुत गर्न उपयुक्त मानिन्छ ।

प्रस्तुत उपन्यास एउटा गाउँका माध्यमबाट संसारका मानवहरूको समेत चित्रण गर्दै थालनी भएको छ । संसारमा विभिन्न किसिमका मानिसहरूले बसोबास गर्छन् । सबै एक से एक हुँदैनन् । मानिस जिन, डि एन ए, पर्यावरण आदिका कारणले गर्दा उनीहरूमा फरकपन आएको देखिन्छ । जिन डि एन ए पनि अब राजनीतिक कारणले मान्छे अनुसार फरक देखिन्छ । अहिले विश्वमा जलवायु परिवर्तनका असरले गर्दा त्यस्तो भएको देखिन्छ । प्रस्तुत उपन्यासमा एउटा यस्तो परिवारको वर्णन गरिएको छ, त्यो परिवारमा वयस्कहरू कार्डियो भ्याकुलर रोगबाट ग्रस्त भएका छन् र यिनीहरूले गुण्डावतार धारण गरी नगरभरी भाइरल फिबरजस्तै अराजकता फिँजाएका छन् । हजुरबुबाको गुण आफ्ना आफन्तमा सरेको थियो । त्यो परिवार गाउँमा मात्र नभएर नगर र जिल्लाभरी नै निकै सम्भ्रान्त परिवार मानिन्थ्यो ।

उक्त बस्तीमा एउटा मान्छे देखियो । ऊ कहिल्यै कोहीसँग पनि बोल्दैनथ्यो । बाटामा लम्पसार परेर सुत्थ्यो मृतजस्तो बनेर । त्यो मान्छेलाई जाडो र गर्मीको कुनै पर्वाह थिएन । सधैं एउटै लुगा लगाउँथ्यो । उसको पहिरन सधैं एउटा टिसर्ट, बाक्लो कोट र प्यान्ट हुन्थ्यो । ती लुगाहरू नयाँ थिएनन् । सबै थोत्रा थिए । म पात्रले आफूसँग पैसा भएको बेलामा पाँच रुपयाँ दिने गरेको थियो । त्यसले त्यही मगन्तेका लागि भनेर दिनको रु. पाँच

छुट्टयाउन थालेको थियो । अचानक एकदिन 'म' पात्रले पाँच रुपयाँ दिँदा मगन्तेले आफ्नो कहिल्यै नबोलेको मुखबाट मुख फुटाएर रू. पाँचले त चिया मात्र आउँछ, खाजा आउँदैन भन्दा 'म' पात्र छक्क पर्यो । कहिल्यै नबोलेको मान्छे यसरी बोलेको सुनेर उसले पन्ध्र रूपैयाँ दियो । म पात्रले दिएको पन्ध्र रूपैयाँले उसको बोली फुटेको थियो ।

मैले यसरी उसलाई दिनको पन्ध्र रूपैयाँ दिन थाले भने मेरो हालत पनि त्यो मान्छेको जस्तै हुन्छ, भनेर 'म' पात्र त्यो बाटो हिँड्न नै छाडिदियो । 'म' पात्रले आफ्नो बारेमा पनि त्यो चासो राख्न पाठक वर्गलाई आह्वान गर्‍यो । अब तपाईंले मलाई तँ को होस् ? किन यहाँ एकाएक यसरी प्रकट भइस् ? भनेर सोध्नु न । त्यतिबेला मेरो जवाफ हुनेछ, म एउटा मझौला खाले लेखक हुँ । धेरै प्रकारका हन्डर र ठक्कर खाँदै यो स्थितिमा आईपुगें । सपरिवार भएको जायजेथा बेचेर आफूलाई अनुकूल एउटा ओत खोज्दै यो बस्तीमा आइपुगेको छु । लेखकले आफू र आफ्नो लेखन दुबैलाई दरिद्रको सङ्केत गरेका छन् । बाहिर देख्दा भलाद्मी देखिए पनि ऊ कहिलेकाहीं नशामा हुन्थ्यो । कवि भएका कारणले गर्दा गाउँमा सभा समारोहमा उसलाई आमन्त्रण गरिन्थ्यो ।

जुन बस्तीमा हाम्रो खेत थियो, त्यो खेत हाम्रो बाजेलाई कुनै बाबुसाहेबले बाजेका नाममा राखिदिएको थियो । उनले आफ्ना दाजुभाइबाट लुकाउन बाजेलाई दिएका थिए । उनले एक्कासी मृत्युवरण गरे । मृत्युवरण गर्नुभन्दा केही दिन अगाडि उनले मेरा बाजेलाई बोलाएर भने "षडानन्द तिमिले यो जमिनको आधा भाग खानू र आधा भाग फूलकुमारीलाई दिनु" । षडानन्दले त्यसपछि फूलकुमारीको घर खोज्दै काठमाडौँ पुगे । उसले त्यहाँ पुग्दा फूलकुमारी मरिसकेको खबर पाए । त्यसपछि ऊ घर फर्किए ।

समय बित्दै जाँदा त्यस बस्तीमा एउटा यस्तो ऋतु प्रकट भयो । त्यो ऋतुले बस्तीको साँध सिमाना आफैँ तोक्दथ्यो । कालिदास, लेखनाथ, आदिले छ ओटा ऋतुको चर्चा परिचर्चा गरे पनि यहाँ अनौठो सातौँ ऋतु प्रकट भयो । सातौँ ऋतु नाटकीय रूपमा प्रकट भयो, त्यसको कुनै प्रमाण थिएन । सातौँ ऋतुमा ब्रह्माको साटो अरु कसैले सृष्टि चलाएकामा सृष्टिकर्ता ब्रह्मा पनि एकछिन छक्क परेका छन् । सातौँ ऋतुमा वैज्ञानिकदेखि वनस्पतिशास्त्री सबै छक्क परेका छन् । त्यस बस्तीमा गुण्डाहरूलाई अभिनन्दनीय भाषामा बाहुबली भन्ने गरिन्थ्यो । यस उपन्यासको सम्पूर्ण कथावस्तु उनीहरूकै सेरोफेरोमा निर्मित छ । उक्त बस्तीमा एउटा वृद्धको घरमा रातको दुई बजेतिर एक समूहको प्रवेश हुन्छ । एक्काइसौँ शताब्दीका भलाद्मीहरू । उनीहरू घरधनी को हो ? भन्दै प्रवेश गरे । उनीहरूले

तिम्ना छोरीहरूको सङ्ख्या गणना गर्न आएको भन्दै बूढालाई अश्लील शब्दहरूको प्रयोग गरे । त्यो सुनेर छोरीहरू हातहतियारहरू लिएर सबैजना एकैचोटी उपस्थित भए । त्यो देखेर गुण्डाहरू आफ्नो ज्यान जोगाउन त्यहाँबाट भागे ।

बस्तीका अवकाश प्राप्त वृद्धहरू घाम तापिरहेका थिए । उनीहरूको दिनचर्या छोराबुहारीहरूको कुरा काटेर बित्ने गर्थ्यो । उनीहरूलाई छोरोले पाल्ने र किरिया गर्ने कुराको चिन्ता हुन्थ्यो । बाहुबली बस्तीमा एउटा मुख्य नाइके हुन्थ्यो । ऊ सबैभन्दा जेठो हुन्थ्यो । त्यस बस्तीमा लोकतान्त्रिक तरिकाले चुनाव हुन्थ्यो । व्यवस्थापिका सभा संविधान निर्माण वा शान्ति प्रक्रिया बाहुबलीको निजी कोठामा हुन्थ्यो । उसकी निजी पत्नीबाट तीनवटा छोरीहरूको जन्म भइसकेको छ । छोरा नभएका कारणले गर्दा उसले अर्को विवाह गर्छ । त्यस घरमा पढाउने सर्तमा एउटी काम गर्ने केटीलाई राखिएको थियो । सबैभन्दा कान्छी भएका कारणले गर्दा घरको सबै उभ्रेको र नमीठो खाना उसले खानुपर्थ्यो ।

मन्त्रीहरू पार्टी फुटाउनदेखि जोड्नमा व्यस्त देखिन्थे । मन्त्रीपरिषद्को विस्तारमा तल्लीन देखिन्थे । गन्तव्य समाज, समतामूलक, सूर्योदय हुँदै, सूर्योदय मध्याह्न पार्टीसम्म टुक्राटुक्रा हुँदै गएको छ । भ्रष्टाचार गरेर मन्त्री जेलमा भए पनि छुटेर आउँदा प्रधानमन्त्री बन्ने हैसियत निर्माण गरेर आउँथे ।

त्यस बस्तीका बुहारीहरूलाई यहाँ देखाउन आवश्यक छ । बुहारीहरूलाई घर चलाउन गाह्रो थिएन । उक्त बस्तीका युवाहरू कि दान कि प्राण भन्दै घरघरमा गएर लुटपाट गर्न खप्पिस थिए । यसरी नै त्यस घरमा बाबुको पेन्सनबाट घर चल्ने गरेको थियो । बाबुको पेन्सन आउने बित्तिकै कसले राम्रो हेरचाह पुऱ्याउने भनेर सबै बुहारीहरू बाबुको स्याहारसुसारमा व्यस्त हुन्थे । त्यस बस्तीमा घरपालुवा जनावरभन्दा गुण्डागर्दी फस्टाएको थियो । गुण्डापालन एक महत्वपूर्ण अर्थतन्त्रको विकास थियो । बुहारीहरू घरको काम गर्नुभन्दा सासूलाई ठगेर अधिकांश समय कौसीमा बिताउन व्यस्त हुन्थे । उक्त बस्तीमा बाहुबली भन्ने पत्रिका प्रकाशित हुन्थ्यो । त्यहाँ तारकप्रसाद नामको एउटा पत्रकार थियो । उसले एकदिन प्रेम नाम गरेको लेखकसँग अन्तर्वार्ता लिने क्रममा अनावश्यक र जथाभावी प्रश्नहरूको उत्तर मागेर हैरान पाऱ्यो । एकदिन प्रेमले आत्महत्या गरेको खबर समेत उसले त्यही पत्रिकामा छापिदियो ।

त्यही बस्तीमा एउटा छिमेकी वृद्धले सुनाएको आफ्नो दुःखको कथा यसै प्रसङ्गमा जोडिएको छ । छिमेकी बाहुबली परिवारभित्र एउटा वृद्ध आफ्नै घरमा विस्थापित जस्तो जीवन बिताइरहेको हुन्छ । उसको छोरो सधैं बुहारीसँग डराएर बस्छ । योग्यताका कारण

बाहुबली युवाहरू बेरोजगार थिए । उनीहरूलाई विदेशी मोहले छोएको थियो । त्यसै क्रममा लेखकको पनि अमेरिका भ्रमणको लाभ यहाँ व्यक्त भएको छ । एउटा गरिब परिवारमा हुर्किएको वासुदेवलाई आफूले भनसुन गरेर जागिर लगाइदिएको तर एक दिन अमेरिका जाने मौका पाएपछि उसले त्यो गुण बिसेको र म हजुरलाई अमेरिका बोलाउँछु भनी उसैले दिएको वचन पनि पूरा नगरेको कुरामा लेखकको गुनासो छ ।

बाहुबली बस्तीमा चुनाव नजिकिँदै आएको थियो । त्यस बस्तीमा अध्यक्षको सम्पूर्ण हात हुन्छ । उसको पद पाँच वर्षको हुन्छ । बाहुबली बस्तीमा चुनाव हुँदा बाहुबली बाहेक कोही पनि उमेद्वार उठ्न सक्दैनथे । यसपटक त्यहाँ एउटा केशवप्रसाद नामको मास्टर उसको प्रतिस्पर्धी बनेर देखापर्यो । ऊ बाहुबली (वामनदेव) सँग चुनाव लड्छ । सुरुमा बाहुबली रिसाए पनि लोकतान्त्रिक अभ्यास भन्दै स्वीकार गर्छ तर नोमिनेसन गरेकै दिनदेखि शिक्षक हराएकामा बाहुबलीलाई चिन्ता लाग्न थाल्छ ।

त्यही बस्तीमा अर्को बाहुबलीको कथा पनि छ । उसको घरमा जहिल्यै तनावैतनाव हुन्थ्यो । उसको एउटा छोरो विवाहका लागि तयार थियो । उसको विवाहको जिम्मा बुवालालाई नै थियो । बुवाआमाले भैरहवाकी एउटी कुलघरानकी केटी हेरेर विवाहको टुङ्गो लगाउँछन् । केटीको नाम निरञ्जना र केटाको नाम सत्वर हुन्छ । सत्वर केटी भेट्न भैरहवा जान्छ र सबै कुरा बुझेपछि उसको अर्कै केटासँग प्रेम सम्बन्ध रहेको र शारीरिक सम्बन्ध पनि भएको थाहा पाउँछ । त्यसपछि विहे नगर्ने भनेर क्यान्सिल गर्छ । पछि केटी आएर प्रलोभन देखाउँछे र फेरी विवाह गर्न राजी हुन्छ ।

यहाँ अर्को बाहुबलीको कथा जोडिएको छ । एउटा वृद्ध बाहुबलीलाई आफ्नै श्रीमती र बुहारीहरूले अनेकौँ आरोप लगाउँछन् । त्यसपछि आफ्नो इज्जत माटोमा मिलाएको भन्दै सबैलाई घरबाट निक्कन आदेश दिन्छ । बुहारीहरू डरले माफी माग्दछन् । त्यसपछि उपन्यासकारले आफ्ना केही दार्शनिक दृष्टिकोण अगाडि सारेका छन् । यो पालिको सातौँ ऋतु प्राचीनताभन्दा आधुनिकतातिर बढी धकेलिएको थियो । आधुनिक घर, स्कूल, कलेज, बस्त्र सबै आधुनिक हुँदाहुँदै आधुनिक अवोर्सन सेन्टरको पनि विकास तीव्र गतिमा भएको कुराको सूचना पनि यहाँ दिइएको छ ।

अर्को पात्र बाहुबली (मुकुन्द) को कथा यहाँ जोडिएको छ । उसका एक छोरी र दुई छोरा थिए । उसका छोराहरूको ग्याङ्गफाइट गर्ने, लागूपदार्थ सेवन गरेर अधिकांश समय

उसको वास हनुमानढोकामा हुने गर्थ्यो । उसका छोरा प्रेम गर्ने जान्दैन थिए । खाली बलत्कारलाई नै प्रेम ठान्दथे । उसको एउटा छोराको विहे भएपछि ससुरालीमा नै वास हुनथाल्यो । बाबुको सम्पत्ति खाने केवल एउटी छोरी मात्र थिई ।

बाहुबलीहरू आफ्ना श्रीमतीहरूलाई आफ्नो बसमा राख्थे । यो बस्तीको नाम देशभरि नै प्रचलित थियो । प्रचलित हुनुको मुख्य कारण राजनीति थियो । उनीहरूको बस्ती भैभगडा, हत्या, बलात्कार, गुण्डागर्दी जस्ता कार्यले गर्दा सबैतिर प्रख्यात थियो । छोराहरू जाँडरक्सी खाने, उनीहरूका श्रीमतीहरू, छोरा, छोरीले कुटाई खानुपर्ने नियमजस्तो बनेको थियो । देशमा बेरोजगारको समस्या बढ्दो छ । त्यहाँ बस्तीमा सुविधासम्पन्न एउटा मन्दिर हुन्छ । त्यहाँ पैसाको प्रशस्त कारोबार हुने हुनाले त्यसप्रति सबैको आँखा पर्छ । एकदिन प्रधानमन्त्रीले समेत मलाई बङ्गाला, कार केही पनि चाहिँदैन यही गोदाममा बस्न पाए र शिवजीको आराधना गर्न पाए हुन्छ भन्न थाल्यो । त्यहाँ प्रशस्त सम्पत्ति कमाउन र शिवको नाममा लागूपदार्थ, गाँजा आदिको कारोबार गरी छिट्टै माथि पुग्न सजिलो थियो । यसरी सिङ्गो देशको शासनसत्ताको नायक हुनुभन्दा एउटा मन्दिरको पुजारी बन्नुमा गर्व गर्ने वातावरण बन्दै गएको सन्दर्भ यहाँ प्रस्तुत भएको छ । यी सबै कुराको प्रभाव सातौँ ऋतुका कारण हो भन्ने निष्कर्ष उपन्यासकारको देखिन्छ ।

उपन्यासको अन्त्यमा एकदिन 'म' पात्र (लेखक) घुम्न भनेर बाहिर बस्तीमा निस्कन्छन् । चिनेका मान्छेहरू कोही पनि भेट्दैनन् । त्यहाँका घर, बाटा, मान्छे वरिपरिको वातावरण सबै नयाँ बनिसकेको हुन्छ । उनले त्यहाँ केवल एउटा मान्छेलाई देख्छन् तर चिन्दैनन् । लेखकले त्यसलाई सोधिखोजी गर्छन् । त्यो अपरिचित मान्छेले आफू चाहिँ त्यही लेखकले सुरुमा पाँच रूपैयाँ दिएर पछि पन्ध्र रूपैयाँ दिएको मगन्ते भएको र अहिले मन्त्री भएको जानकारी दिन्छ । उसले मन्त्री भएर त्यस गाउँलाई नै बेग्लै बनाइदिएछ । यस्तो रिनोभेसनका कारण लेखक नै अन्योलमा पर्छन् अनि उनी आफ्नो परिचय, आफ्नो अस्तित्व र आफ्नो पहिचान नै हराएकामा चकित हुँदै आफूलाई खोज्न थाल्दछन् । उनी आफ्नो परिचय खोज्दै भौतारिँदै हिँड्छन् तर उनी आफ्नो परिचय कहीं पनि भेट्दैनन् तापनि निरन्तर खोजीमा लागि रहन्छन् । आफ्नो परिचय खोज्दाखोज्दै उपन्यासको कथावस्तु पनि यहीं अन्त्य हुन्छ । उनी अहिले पनि रिनोभेटिभ बाहुबली बस्ती अर्थात् नवीन सातौँ ऋतु बस्तीमा आफ्नो परिचय खोजिरहेका छन् ।

प्रस्तुत उपन्यासको कथानकलाई विचार गर्दा कथानकमा जताततै स्वैरकल्पनाको प्रयोग देखिन्छ । यस उपन्यासको शीर्षक स्वैरकल्पनिक रहेको देखिन्छ । यस उपन्यासको कथानक विशृङ्खलात्मक अवस्थामा छरिएको देखिन्छ । यसको कथानक विन्यासमा उपन्यासकारको प्रयोगधर्मी लेखनको प्रत्यक्ष प्रभाव देख्न सकिन्छ । यस उपन्यासको कथानक चेतनप्रवाह शैलीका आधारमा अगाडि बढेको छ । लेखकका मनमा जे उत्पन्न हुन्छ, जुन पात्र र घटना सम्भनामा आउँछ, त्यसैलाई बीचमा खुसुक्क प्रवेश गराएर वर्णन गर्ने शैलीका कारण यस उपन्यासको कथानकको विकास शृङ्खलावद्ध र व्यवस्थित हुन सकेको छैन । त्यसैले यस उपन्यासको कथानकमा प्रयोगशीलता रहेको देखिन्छ । यस उपन्यासको कथानक प्रयोगशील हुनका कारणहरू निम्नानुसार रहेका छन् :

३.२.१ कथानकमा विभिन्न विधाको मिश्रण

साहित्यमा विधाले परम्परित मान्यता, सूत्रलाई तोडी एक विधामा अर्को विधाको मिश्रण हुनु विधामिश्रण हो । एक विधा अर्को विधामा सम्मिलन हुनु विधामिश्रण हो । आख्यानमा निबन्धात्मक गुणहरू मिश्रित भएका छन् । यस्तै नाटकीय संवाद, पत्रकारिता र समालोचकका गुणहरू पनि समावेस भएका छन् । यही नै विधामिश्रण हो (ज्ञवाली, २०६७, पृ. ४६) । विधामिश्रणले अन्य विधालाई भन्दा उपन्यासलाई बढी प्रभाव पारेको देखिन्छ ।

सातौँ ऋतु उपन्यासमा नाटकीय संवादका साथै पत्रकारिता र समालोचना आदि विषयलाई संयोजन गरिएको छ । यस उपन्यासको चउन्नाँ (५४) परिच्छेदमा नाटकीय संवादको विषयलाई संयोजन गरिएको छ । जुन निम्नानुसार रहेको छ :

अब दृश्य यस्तो भयो:

अस्पतालको एकान्तमा शव लडेको छ । परिवारको प्रत्येक सदस्य एकएक गरेर बाहुबलीको अन्तिम दर्शन गरेर आउँछन् । केही बारम्बार पनि गइरहेका छन् । बारम्बार जाने भनिरहेका छन्, “अब कहिले देख्न पाइन्छ र फेरि ?”

छोराहरु पर्याप्त रोइरहेका थिए । ती छोराहरु, जो भन्थे, बाबुसँग नबोले के फरक पर्छ (गौतम, २०६८, पृ. १५४) ?

माथिको उद्धरण उपन्यासको चउन्नाँ परिच्छेदबाट साभार गरिएको हो । यो उपन्यासको पात्र वृद्ध बाहुबलीको मृत्युपश्चात् देखापरेको परिवेश हो । यस उद्धरणमा आएका अस्पतालमा शव लड्नु, छोराहरू रुनु, बाहुबलीको दर्शन गर्नु जस्ता हाउभाउले

नाटकीय विषयलाई सङ्केत गरेका छन् । जसले गर्दा यस उपन्यासको कथावस्तुमा नाटकीय विधाको मिश्रण रहेको कुरा प्रष्ट भएको छ ।

यस उपन्यासमा पत्रकारिताको विषयलाई पनि संयोजन गरिएको छ । उपन्यासको एक्काइसौँ परिच्छेदमा सत्यवान र प्रेम बीचको अन्तर्वाता पत्रकारिता संवाद हो । जुन निम्नानुसार रहेको छ :

प्रश्न : तपाईं सधैं कसै न कसैबाट पैसा भार्ने दाउमा हुनुन्छ ?

उत्तर : पैसा भार्नु भनेको के ? मैले कहिल्यै कसैबाट त्यो विधा सिक्न पाइँन । तपाईं सिकाइदिनु हुन्छ कि ?

प्रश्न : तपाईंले आफ्ना मित्र, सहयोगी, नातागोता सारालाई समयसमयमा धोका दिनुभयो हो ?

उत्तर : मसित धोका दिने स्वभाव पनि छैन । समय पनि छैन । मेरो सबैसित राम्रै व्यवहार छ ।

आजसम्म कसैके ईर्ष्या गरेको छैन । किन र कसरी धोका दिने ?

प्रश्न : तपाईंले विभिन्न पदमा बसेका बखत पदको दुरुपयोग गर्नु भयो, पैसा पनि कमाउनु भयो भन्छन् नि ?

उत्तर : कसले भन्छ ? एउटा पनि मान्छे ल्याउनुोस, म कविता लेख्न छाडिदिन्छु । तपाईंसँग

यस्ता मात्र प्रश्न छन् ? छन् भने यो मेरा स्तरका छैनन् (गौतम, २०६८, पृ. ५५) ।

यसरी प्रश्नोत्तरबाट पत्रकारिता संवादलाई यहाँ देखाइएको छ । जसले यस उपन्यासमा पत्रकारिताको विषयलाई पनि संयोजन गरिएको छ भन्ने कुराको पुष्टि गर्दछ ।

प्रस्तुत उपन्यासमा राजनीतिक विषयलाई पनि संयोजन गरिएको छ । देशको राजनीति अपवित्र भयो भने त्यसको प्रभाव सबैतिर पर्छ । यस उपन्यासको छत्तिसौँ परिच्छेदमा राजनीतिक विषयलाई संयोजन गरिएको छ । जुन निम्नानुसार रहेको छ :

गुरु यो स्कूल मैले बनाइदिएको हुँ । तिमी भोली घरगृहस्थी गरेर जीवनको सुखभोग गर्नुपर्ने मान्छे पार्टी पोलिटिक्समा लागेर किन जीवन बर्बाद गर्छौ ? हामी त बर्बाद भयौँ भयौँ । त्यसैले सुखी हुनतिर लाग । म जे पनि गर्छु । तिम्रो सफलताका लागि । तिमी मेरा पुत्रसमान हौ । दुःख के छ भने पुत्रसमान व्यवहार गरिरहेका छैनौ । बाबुसमान मान्छेलाई यति दुःख दिनुहुँदैन । त्यसले तिमीलाई पनि पिर्न सक्छ भोली । त्यसकारण म चुनावतिर लाग्छु । तिमी एउटी राम्री केटी खोजेर बिहे गर्नतिर लाग । मान्छेले उमेर आवश्यकतानुसारको कार्य गर्नुपर्छ । त्यसैबाट उसको राष्ट्रप्रतिको कर्तव्य पनि पूरा हुन्छ (गौतम, २०६८, पृ. ९९) ।

माथि उल्लेखित भनाइ बाहुबलीले उसका विरुद्ध चुनाव लड्ने केशवप्रसाद आचार्यलाई भनेको हो । माथिको उद्धरणले सामन्ती समाजमा गाउँको मुखिया वा दादाले सिङ्गो राजनिति र जनभावनामा कति प्रभाव पार्छ भन्ने सङ्केत गरेको छ ।

प्रस्तुत उपन्यासमा समालोचनाको विषयलाई पनि संयोजन गरिएको छ । उपन्यासको छबिसौँ परिच्छेदमा वृद्ध बाहुबलीको बारेमा उसका बुहारीहरूले निकालेका निष्कर्षात्मक गुण र दुर्गुणहरू समालोचनात्मक विषय बन्न पुगेका छन् । जुन निम्नानुसार छन् :

वृद्ध आशयकताभन्दा बढी कन्जुस छ । ऊ पैसा दिन्छ, घरमा तर एकएक पैसाको हिसाब राख्छ ।

अवकास प्राप्त भए पनि कतै सानोतिनो काम गरेर घरको आम्दानीको बृद्धी गर्न सक्दथ्यो । तर उसले एउटा स्कूलमा पाएको शिक्षकको काम पनि यो भनेर गरेन, जीवनभर पढाए, अब मै केही पढ्न चाहन्छु । मलाई पढ्न देओ । एउटा शिक्षक भएर पढ्छु भन्नु कति गैरजिम्मेवार कथन थियो । बुढाको ।

उनीहरूको मनमा बुढाप्रति आदर थियो, तर आदरले मात्र त महँगी घट्दैन, घरको अभाव घट्दैन (गौतम, २०६८, पृ. ७१) ?

यसैगरी उपन्यासको पाँचौँ परिच्छेदमा पनि समालोचना विषयको संयोजन पाइन्छ । जुन निम्नानुसार छ :

हेमन्त ऋतु छ । जाडो छ । एक्कासी सातौँ ऋतु आफूलाई प्रमाणित गर्न धर्तीलाई उग्र रुपमा तप्त तुल्याइदिन्थ्यो । एसीवालाहरू एसी खोल्न बाध्य हुन्थे ।

शीतकालमा हिउँ नहुने हिमाल समेत चट्टान मात्र भएको एक सामन्य पहाडजस्तो देखिन थाल्दथ्यो (गौतम, २०६८, पृ. १५) ।

यसरी प्रस्तुत उपन्यासको कथानकमा समालोचना विषयलाई पनि संयोजन गरेर विधामिश्रण गरिएको छ । उपन्यासमा विधामिश्रण अन्तर्गत नाटकीय संवाद, पत्रकारिता संवाद र समालोचनाका विषयहरूलाई संयोजन गरेको हुनाले कथानक प्रयोगशील बन्न पुगेको देखिन्छ ।

३.२.२ स्वैरकल्पनाको प्रयोग

स्वैरकल्पनाको शाब्दिक अर्थ मानसिक विम्ब वा कल्पना भन्ने हुन्छ । स्वैरकल्पना असङ्गत वा उडन्ते कल्पना हो । स्वैरकल्पना भनेको सामान्यतः अतिकल्पना हो, जसमा असम्भाव्य सम्भावनाहरू मार्फत सामान्य, स्वीकृत, मानक, स्थापित वा अधिकृत सत्य एवं तथ्यको अतिक्रमण वा उलङ्घन गरिन्छ । “यसले कहिल्यै हुन नसक्ने अयथार्थ वा नभएको कुरालाई पनि सिर्जना गर्दछ भने कहिलेकाहीं भएजस्ता लाग्ने कुरालाई पनि अभिव्यक्त गर्दछ” (बराल र एटम, २०६६, पृ. २३) । यस्तो कल्पनाको आफ्नै संसार हुन्छ र यसमा आफ्नै प्रकारले परिवेश तथा पात्रहरूको प्रयोग हुन्छ ।

सातौँ ऋतु उपन्यासमा स्वैरकल्पनाको प्रशस्त प्रयोग पाइन्छ । यस उपन्यासको शीर्षक स्वैरकल्पनाको एउटा उदाहरण हो । उपन्यासको कथानकलाई अगाडि बढाउने म पात्रका अधिकांश क्रियाकलापहरू तथा बाहुबली बस्तीका मान्छेहरूको प्रायजसो क्रियाकलापहरू स्वैरकल्पनिक नै छन् । परम्परित छ ऋतुहरूलाई चुनौती दिँदै प्रकृतिदेखि इतर परिचायकका रूपमा सातौँ ऋतुको जन्म हुनु, हिजोको मगन्ते आज मन्त्री बन्नु, त्यसैको प्रभाव स्वरूप मान्छेमा अमानवीय गुणको विकास हुनु, बाहुबली बस्तीको जन्म हुनु आदि स्वैरकल्पनिक कथावस्तु हुन् ।

यस उपन्यासको पाँचौँ परिच्छेदमा स्वैरकल्पनाको प्रयोग ‘म’ पात्रले सातौँ ऋतुको वर्णनमा यसरी गरेको छ :

मने कुरा छाडौँ । तीस वर्षको एउटा पठ्ठो व्यक्ति भोलीपल्टै वृद्ध अवस्थामा प्राप्त भई लट्ठी टेकेर मात्र हिँड्न लायक रहन्थ्यो । यसमा सबभन्दा कठिनाइ त्यसकी स्वास्नीलाई हुन्थ्यो । नवोढा छे भने भन् असह्य । कहिलेकाहीं स्त्री पनि भोलीपल्ट वृद्धा भएर उठ्न सक्दथी । दाँत फुक्ले नफुक्लेको बन्ने पनि आफ्नो हातमा थिएन । अथवा कि त स्वास्नी पसाइ रहेकी वाली जस्तो तापमानि यौवन लिएर प्रत्येक विहान उठ्दथी, लोग्ने भने भन् वृद्ध वा सन्यासी भएर बिउँभन्थ्यो (गौतम, २०६८, पृ. १५) ।

यसरी सातौँ ऋतुको वर्णन ‘म’ पात्रले स्वैरकल्पनाको माध्यमबाट प्रकट गरेको छ, भने मनुष्यको मात्र होइन ब्रह्माजीको पनि परिकल्पना उपन्यासमा लेखकले ‘म’ पात्रद्वारा पाँचौँ परिच्छेदमा यसरी प्रकट गराएका छन् : “यस्ता कतिपय कारण थिए, जसले गर्दा ब्रह्माजी, चारै शीषले भोक्राएर बसिरहन्थे भन्ने सुनिन्थ्यो । उनको भोक हरण भयो । दुब्लाएर शरीर लगभग देखिन छाडेर केवल चार शिर देखिन थाले । निद्रा नलागेपछि, उनी

पनि ट्रान्कुलाइजर मगाएर फाँको हाल्न थाले, चारै मुखले” (गौतम, २०६८, पृ. १६) । माथिको उद्धरण उपन्यासको पाँचौं परिच्छेदको हो । यस उद्धरणमा मानव मात्र नभएर स्वैरकाल्पनिक सातौं ऋतुबाट देवता पनि समस्यामा रहेको बताइएको छ ।

त्यस्तै यस उपन्यासमा प्रयोग भएको स्वैरकाल्पनिक शैलीले जीवन र जगत्का पृथक सन्दर्भहरूको उद्घाटन गरेको छ । उपन्यासको अन्तिम परिच्छेदमा ‘म’ पात्र आफ्नो बस्ती रातारात फेरिएको देखेर छक्क पर्दै यसरी गुनगुनाएको छ : “घरमात्र होइन सातौं ऋतुले मनुष्यलाई समेत रिनोभेट गरेर फेरिदिएछ । त्यस कार्यक्रम अन्तर्गत त्यहाँ म थिइँन । प्लास्टिक सर्जरी गरेर फिल्ममा फेरिएको अनुहारभैँ कोही अरुनै थियो” (गौतम, २०६८, पृ. १५९) । यसरी बाहुबली बस्ती एकै रातमा परिवर्तन भएर सातौं ऋतु बस्ती बनेको, सातौं ऋतुको प्रभाव मनुष्यलाई मात्र नभएर स्वयम् सृष्टिकर्ता ब्रह्माजीलाई परेको र लेखकले आफ्नो गाउँ अनि आफैँले आफैँलाई नचिनेर अस्तित्व खोज्दै हिँडेको घटनामा स्वैरकाल्पनिक कथावस्तुको प्रयोग प्रशस्त पाइन्छ ।

३.२.३ विशृङ्खलित कथानक

कथानकको विकास विज भाग, विकास भाग, चरमोत्कर्ष भाग, प्रतिचरमोत्कर्ष भाग र उपसंहार भाग शृङ्खलाबद्ध आधारमा नहुनु विशृङ्खलित हो । विन्यासक्रमले कथानक अधि नबढ्नु नै विशृङ्खलित हुनु हो । लेखकका मनमा जे उत्पन्न हुन्छ त्यही कुरा, जुन पात्र र घटना सम्भनामा आँउछ त्यसैलाई बिचमा क्रम नमिलाई खुसुक्क प्रवेश गराएपछि कथानक विशृङ्खल बन्न पुग्दछ । प्रस्तुत उपन्यासको कथानक पनि शृङ्खलाबद्ध नभएर विशृङ्खलित रूपमा अधि बढेको छ ।

थालनीमा ‘म’ पात्रले एउटा निकृष्ट वा अधम परिवारको क्रियाकलापहरूको वर्णन गर्न थाल्नु, त्यसै बिचमा एउटा मगन्ते देखा पर्नु, मगन्तेलाई पाँच रूपैयाँ दिँदा नपुगेर पन्ध्र रूपैयाँ दिनु, बाबुसाहेबले बाजेलाई दिएको जग्गाका सम्बन्धमा फुलकुमारीको प्रसङ्ग जोडिनु, परम्परित छ ऋतुहरूलाई चुनौती दिँदा प्रकृतिदेखि इतर क्रियाकलापको परिचायकका रूपमा सातौं ऋतुको जन्म हुनु, त्यसैको प्रभावस्वरूप मान्छेमा अमानवीय क्रियाकलापको विकास हुनु, गुण्डालाई शिष्ट सम्बोधन गर्नु, बाहुबलीहरूको असभ्य समाजलाई सडकेत गर्दै बाहुबली बस्तीको जन्म हुनु जस्ता घटनाहरू यस उपन्यासको विशृङ्खलित कथानक भित्र उनिएर आएका छन् ।

यसैगरी सामाजिक गुण्डाहरूले घरघरमा पसेर नारीहरूको अपमान गर्नु, त्यस बस्तीमा कसैको पनि अधिकार सुरक्षित नहुनु, मान्छेहरूमा पार्टी खोल्ने, फुटाउने, नेता बन्ने र मन्त्री बन्ने महत्वाकांक्षा बढ्दै जानु, चुनावमा पैसा र अहङ्कारको प्रयोग देखिन थाल्नु, सर्वसाधारणले प्रतिस्पर्धा गर्ने वातावरण नपाउनु, पत्रिका र पत्रकारिता चरित्र हत्यामा रूपान्तरित हुनु, कार्यालयका प्रमुखहरू चरित्रहीन हुनु, परिवारभित्र आपसी मेल नहुनु जस्ता घटनाहरू पनि विशृङ्खलित कथानकभित्र उनीहरू आएका छन् ।

त्यस्तैगरी वृद्धवृद्धाहरूको घरायसी सुरक्षा नहुनु, मान्छेमा आधुनिकताले प्रवेश पाउनु, असमान जीवनपद्धतिका विचमा खुसीका कुरा खोज्नु, पैसा र अवैध व्यापारका लागि प्रधानमन्त्रीलाई समेत मन्दिरमा बस्ने इच्छा जागनु, अचानक भएको परिवर्तनबाट बाहुबली बस्ती सातौं ऋतु बस्तीमा परिवर्तन हुनु र हिजोको माग्ने आज मन्त्री बन्नु अनि हिजोको दाता आज आफ्नै अस्तित्व खोज्न भौतारिनु जस्ता घटनाहरू यस उपन्यासका विशृङ्खलित कथानकभित्र उनीहरू आएका छन् ।

विभिन्न दृष्टिकोणबाट उपन्यासको कथावस्तुलाई नियाल्दा कथानक प्रयोगशील बन्न पुगेको छ । उपन्यासकारले आफ्नो प्रयोगधर्मी कलालाई प्रष्ट रूपमा यस उपन्यासमा उतारेका छन् । उपन्यासको कथानकभित्र ठाउँठाउँमा नाटकीय संवादलाई संयोजन गराउनु, ठाउँठाउँमा प्रश्नोत्तरका माध्यमबाट पत्रकारिताको विषयलाई संयोजन गर्नु, राजनीतिक विषयलाई संयोजन गर्नु र समालोचना विधालाई पनि संयोजन गरेर विधामिश्रण गर्नु प्रयोगशीलताको वैशिष्ट्य हो । यसैगरी उपन्यासमा स्वैरकाल्पनिक कथावस्तुको प्रशस्त प्रयोग गरेर कथानकलाई प्रयोगशील बनाउन थप सहयोग पुऱ्याइएको छ । कथानक प्रयोगशील हुनुको अर्को महत्वपूर्ण पक्ष विशृङ्खलित घटनाहरूको प्रयोग पनि हो । यसरी विभिन्न कोणबाट हेर्दा यस उपन्यासको कथानक प्रयोगशील देखिन्छ ।

३.३ चरित्र

उपन्यासभित्र कुनै विशेषता बुझाउन व्यवस्थित रूपले प्रयोग गरिने मानव वा मानवेतर प्राणीलाई पात्र वा चरित्र भनिन्छ । उपन्यासलाई सजीव बनाएर कथानकलाई गति दिने महत्वपूर्ण जिम्मेवारी पात्रको हुन्छ (बराल र एटम, २०६६, पृ. २७) । उपन्यासको कथानकलाई अगाडि बढाउने व्यक्ति चरित्र हो । यसकै क्रियाकलापबाट घटना वा कथानक गतिशील हुन्छ । यसो हुँदा कथानकसँग चरित्र अभिन्न रूपमा गाँसिएको हुन्छ । नवीन

प्रवृत्ति उपन्यासका क्षेत्रमा ध्रुवचन्द्र गौतमले प्रयोग गरेका छन् । उनले आफ्ना उपन्यासहरूमा धेरै नै विगतका पात्रहरूलाई दोहोर्‍याएका छन् । अवतार चरित्र बनाएका छन् । मिथकीय पात्रको प्रयोग गरेका छन् । यस उपन्यासमा भएको चरित्रगत प्रयोगशीलतालाई निम्नानुसारले हेर्न सकिन्छ :

३.३.१ अनायकको प्रयोग

परम्परित मूल्य र मान्यता तथा सिद्धान्तको विपरीत नायकको प्रयोग गर्नुलाई अनायक भनिन्छ । “घटनालाई आफ्नो नियन्त्रणमा लिनुको सट्टा घटनाबाटै थिचिनु अनायकको विशेषता हो । अक्षम, अभागी, निर्दयी, निष्क्रिय, हतभागी तथा मन्दबुद्धी भएको र चतुर्याईको अभाव हुने हुँदा अनायक आफ्नो कार्यमा असफल हुने गर्छ” (बराल र एटम, २०६६, पृ. ३०) । अनायको प्रयोग गरिनु भन्नाले नायक भइकन पनि उसमा नायकसुलभ गुणहरू नहुनु भन्ने बुझिन्छ ।

प्रस्तुत उपन्यासमा अनायकको प्रयोग गरिएको छ । यस उपन्यासको प्रमुख ‘म’ पात्र अनायकको प्रतीक हो । ‘म’ पात्रमा परम्परित मान्यता अनुसार नायकमा हुनुपर्ने शूरवीर, सम्पन्न, धीरोदत्त, सक्षम तथा आफ्नो कार्यमा सफल हुने जस्ता गुणहरू केही पनि छैन । यस उपन्यासको परिच्छेद दुईमा आफ्नो परिचय दिने क्रममा स्वयं म पात्रले भनेको छ : “म एउटा मझौला खाले लेखक हुँ । छिपछिपे धेरै प्रकारका धेरै हन्डर धेरै समयसम्म खाँदाखाँदा, म आफ्नो संक्षिप्त जायजेथा बेचेर परिवार आफूलाई सकेसम्म अनुकूल एउटा ओत खोज्दै यो बस्तीमा आइपुगेको हुँ” (गौतम, २०६८, पृ. ०५) । माथिको उदाहरणमा स्वयं ‘म’ पात्रले आफू मझौला खाले लेखक हुँ भन्ने उक्तिबाट ‘म’ पात्रमा नायकमा हुनुपर्ने गुण छैन भन्ने प्रष्ट हुन्छ ।

यस उपन्यासको नायक सम्पन्न नभएर दरिद्र श्रेणीमा रहेको कुरापनि ‘म’ पात्र स्वयंले दोस्रो परिच्छेदमै यसरी भनेको छ : “त्यैपनि म एक दरिद्र लेखक कुन अर्थमा पनि भने, म जीवनमा जति दरिद्र थिएँ त्यतिकै मेरो लेखन पनि दरिद्र थियो” (गौतम, २०६८, पृ. ६) । माथिको उद्धरणबाट यस उपन्यासको नायक दरिद्र हो भन्ने प्रष्ट भएको छ । यस उपन्यासको नायक शूरवीर नभएर डरपोक, हीनभावना र कमजोर रहेको छ भन्ने कुरा स्वयं ‘म’ पात्रले दोस्रो परिच्छेदमा नै यसरी भनेको छ :

बहसमा मदिरारहित वा सहित आफूलाई बारम्बार अल्पज्ञ घोषित गरिरहेको हुन्छ, भड्गमा सर्वाङ्गको अङ्गालिरहेको हुन्छ । मेरो असफलता त्यसरी पनि प्रकट भईरहेको हुन्छ । हीन भावना । अरुलाई गाली गर्दै । मनको भित्रि तहमा त मलाई थाहा छ नि, म एउटा मामुली माथि उठ्न

नसकेको आफ्नै प्रतिभा कम भएर कमजोर भएको लेखक हुँ । मनको त्यो तहमा हेर्न म आफैँ पनि डराउँछु (गौतम, २०६८, पृ. ०६) ।

यसरी यस उपन्यासको प्रमुख पात्र 'म' मा परम्परित मान्यता र सिद्धान्तअनुसार नायकमा हुनुपर्ने गुण नभएको कुरा माथिका उद्धरणहरूबाट प्रष्ट हुन्छ । अतः अनायकको प्रयोगनै प्रस्तुत उपन्यासको चरित्रमा रहेको चरित्रगत प्रयोगशीलताको एउटा उदाहरण हो ।

३.३.२ मिथकीय पात्रको प्रयोग

मूलतः पौराणिक पुराकथालाई मिथक भनिन्छ । पूर्वाहरूले सत्य तथ्य ठानेका र क्रमशः आजसम्म आइपुगी पूरै लोकप्रिय बन्न पुगेको कथा पुराकथा हो । अतिमानवीय चरित्र भएका कथालाई मिथकका रूपमा प्रस्तुत गर्न सकिन्छ (गरीमा, २०६३, पृ. ९३) । मिथक भनेको अतिकाल्पनिक एवं प्रचलित पौराणिक सन्दर्भ, लोककथा, दन्त्यकथा आदिको संस्कारप्राप्त तथा मानवीय जीवनका सन्दर्भसँग जोडेर व्याख्या गर्न सकिने प्रतीकात्मक रूप हो । मिथक विभिन्न सन्दर्भ र विषयहरूसँग जोडिएर आएको हुन्छ । यस उपन्यासमा गौतमले मिथकीय पात्रहरूको प्रयोग गरेका छन् ।

प्रस्तुत उपन्यासको छयालिसौँ परिच्छेदमा मिथकीय पात्रको प्रयोग रहेको छ । यस उपन्यासको प्रमुख पात्र 'म' ले मिथकीय पात्रको वर्णन यसरी गरेको छ : “प्राचीन कालमा व्युषिताश्व नाम गरेको एक राजा थियो । उसको विवाह भद्रावती नाम गरेकी काक्षीवान राजाकी पुत्रीसँग भयो । त्यसैले यिनलाई काक्षीवती अनि काक्षीवती भद्रासमेत भन्दछन्” (गौतम, २०६८, पृ. १२९) । माथिको उद्धरणमा आएका व्युषिताश्व र काक्षीवती दुई पात्र पौराणिक मिथकीय पात्र हुन् । 'म' पात्रले व्युषिताश्व र भद्रावतीको चरित्रको वर्णन छयालिसौँ परिच्छेदमा नै यसरी गरेका छन् :

भद्रावती अत्यन्त रूपवती थिई । ग्रन्थहरूमा कसैको रूपको बयान गर्दा भन्ने चलनअनुसार त्यतिखेर पृथ्वीभरिमै भद्रावतीसमान सुन्दरी अर्को थिएन । काँटिलो शरीर, छाँटिलो रूपका साथ कुनै पनि मनुष्य, देव, गन्धर्व वा अन्यलाई मोहित तुल्याउन समर्थ थिई” । “व्युषिताश्वसँग दस हात्तीको बल थियो रे । सोचियोस् दस हात्तीको बल दिनरात भेल्ललाई त काक्षीवतीमा पनि त आवश्यक उर्जा र उत्साह पर्याप्त मात्रामा विद्यमान हुनुप्यो नि त (गौतम, २०६८, पृ. १२९-१३०) ?

माथिका उद्धरणमा आएको पौराणिक मिथक पात्र व्युषिताश्व र भद्रावतीको चरित्रको वर्णन 'म' पात्रले छयालिसौँ परिच्छेदमा गरेका हुन् ।

यसैगरी यस उपन्यासको ४७ औं परिच्छेदमा मिथकीय पात्रको प्रयोग भएको छ । जसलाई 'म' पात्रले आकाशवाणीका माध्यमद्वारा चरित्रको वर्णन निम्नानुसारले गराएका छन्:

“एक्कासी उसैको मनले बोलेभैँ आकाशवाणी भयो रे-यो ब्राह्मणकुमार तेजस्वी छ । अत्रि ऋषिको वंशमा यसको जन्म भएको हो । यसको मृत्यु एउटा श्रापका कारण भएको हो । यसले एकदिन एउटी रूपगर्विता ऋषिकन्याको प्रस्ताव अस्वीकार गर्‍यो । मजस्ती कन्याको प्रस्ताव तिमिले बिना कुनै उचित कारण अस्वीकार गर्‍यौ, म पनि तिमिलाई श्राप दिन्छु तिमि युवावस्थामै अकारण मृत्युमा प्राप्त हुनेछौ” (गौतम, २०६८, पृ. १३४) ।

माथिका उद्धरणमा आएका ब्राह्मणकुमार, अत्रि ऋषि र रूपगर्विता ऋषिकन्या पौराणिक मिथकीय पात्रहरू हुन् ।

प्रस्तुत उपन्यासको विसौं परिच्छेदमा राजनीतिक मिथकीय पात्रको प्रयोग भएको छ । जसको वर्णन उपन्यासको 'म' पात्रद्वारा यसरी गराइएको छ : “यो पनि भनिन्थ्यो ताडकले तन्त्र साधना गरेको थियो, जसका सिद्धिद्वारा ऊ नेताहरूको कष्टहरण गरिदिन्थ्यो र नेताहरू उसको कष्टहरण गर्दथे । तन्त्र साधनाद्वारा ऊ नेताहरूलाई मन्त्री बनाउने र पदच्युत गराउने सामर्थ्य राख्थ्यो । ऊ नेताकहाँ र नेताहरू उसकहाँ, को बढी जाने हो, यसको हिसाब निस्कन सकेको थिएन” (गौतम, २०६८, पृ. ५३) । माथिको उद्धरणमा तन्त्र साधनासँग जोडिएर आएको 'ताडक' नाम गरेको पात्र राजनीतिसँग सम्बन्धित मिथकीय पात्र हो ।

प्रस्तुत उपन्यासमा व्युषिताश्व, भद्रावती, ब्राह्मणकुमार, अत्रि, ऋषिकन्या, बह्मा र ताडकजस्ता मिथकीय पात्र र नयाँ परिवेशका सन्दर्भहरूको उद्घाटन उपन्यासमा हुनु नै चरित्रगत मिथकीय प्रयोगशीलताको उदाहरण हो ।

३.४ परिवेश

कुनै पनि कृतिभित्रका घटनाहरू शून्यमा घट्न सक्दैनन् । तिनीहरू घटित हुनका लागि स्थान, समय तथा वातावरणले महत्वपूर्ण भूमिका खेलेको हुन्छ । कृतिमा अभिव्यक्त विषयवस्तुको विश्वसनीयताका लागि पनि यी कुराहरूको आवश्यकता रहेको हुन्छ । यिनै स्थान, समय र वातावरणको योगलाई परिवेश भनिन्छ (लुइटेल्, २०६९, पृ. ४९) । परम्परित मूल्य र मान्यताका विपरीत सामाजिक यथार्थ परिवेशको सट्टा स्वैरकल्पना र मिथक आदिको चित्रण गरिनुलाई प्रयोग भनिन्छ ।

सातौं ऋतु यथार्थ र काल्पनिक दुबै परिवेश विधानमा आधारित उपन्यास हो । यसको शीर्षकमा प्राकृतिक परिवेशको सङ्केत पाइन्छ तर त्यो सोभो अर्थमा नभएर व्यञ्जनात्मक अर्थमा आएको छ । यहाँ नेपाली समाज, राजनीति र जीवन पद्धतिसँग जोडिएका अनेकौं परिवेशगत विविधताको भल्को देख्न पाइन्छ । प्रयोगवादी लेखनको प्रभावस्वरूप यहाँ परिवेशगत स्पष्टताको पनि अभाव देखिन्छ । स्वैरकाल्पनिक र मिथकीय परिवेशको प्रयोग हुनु प्रयोगशील उपन्यासको वैशिष्ट्य हो । यस उपन्यासमा प्रयुक्त स्वैरकाल्पनिक र मिथकीय परिवेशको चर्चा यहाँ गरिएको छ :

३.४.१ स्वैरकाल्पनिक परिवेश

यस उपन्यासमा 'सातौं ऋतु' बस्ती र 'बाहुबली' बस्ती जस्ता स्वैरकाल्पनिक बस्तीहरूको चित्रण गरिएको पाइन्छ । विश्वमा कतै नभएको समाजको कल्पना गरी उपन्यासमा प्रस्तुत गरिनु स्वैरकाल्पनिक परिवेशको सशक्त उदाहरण हो । यस्तै बाहुबली बस्ती र सातौं ऋतु बस्ती स्वैरकाल्पनिक बस्तीको अर्को नमुना हो । यी बस्तीहरू वास्तविक बस्ती नभएर लेखकले स्वयम् निर्धारित गरेका काल्पनिक बस्तीहरू हुन् । उपन्यासमा घटेका सबै घटनाहरूको घटनास्थल पनि यिनै दुई बस्ती नै हुन् । उपन्यासको त्रिचालिसौं परिच्छेदमा स्वैरकाल्पनिक परिवेशको चित्रण यसरी गरिएको छ :

बस्तीको एक घर भुकम्प आएर हल्लिरहेछ । अरु जोरिएकै घरमा केही हुँदैन । बस्तीमै भुकम्प आउँछ कहिले, अन्त कतै महसुस गरिन्न । छेउमै पानी पर्ने र छेउको अर्को घरमा घाम लाग्ने त मामुली हुन्थ्यो । सम्भवतः पहिलो पटक, यसपाली, त्यो बाहुबली टोलबाट सङ्क्रमण वा सञ्चरण गर्दै संसदमा पुगेको थियो । त्यसका अनेक असरहरू देखा पर्न थाले :

एकदिन एक्कासी संसदले देखे, संसद भवनको छानो फूलैफूलले बनेको छ । सांसद दिनभरी त्यसका सुगन्धले लठ्ठएर नभने पनि केही बत्तिएर हिँड्न थाले" (गौतम, २०६८, पृ. १२०) ।

माथि उल्लेखित उद्धरण उपन्यासको त्रिचालिसौं परिच्छेदको बाहुबली बस्तीमा घटित घटना हो । बस्तीमा भुकम्प आउँदा बस्तीको कुनै घर हल्लिनु, कुनै घर नहल्लिनु, छेउमै पानी पर्नु, छेउकै अर्को घरमा पानी नपर्नु, संसद भवनको छानो एक्कासी फूलैफूलको बन्नु र तिनै फूलका सुगन्धहरूले सांसदहरू लठ्ठ पर्नु जस्ता घटनाहरूले उपन्यासमा स्वैरकाल्पनिक परिवेशलाई सङ्केत गरेका छन् ।

यसैगरी उपन्यासमा स्वैरकल्पनाद्वारा सातौं ऋतु बस्तीको परिवेशको चित्रण गरिएको छ । यो बस्ती पनि वास्तविक नभएर एक काल्पनिक बस्ती हो । प्रस्तुत 'सातौं ऋतु' बस्ती

उपन्यासको शीर्षक पनि हो । उपन्यासको सबै परिच्छेदमा यो बस्ती छैन तर केही परिच्छेदमा रहेको छ । प्रस्तुत उपन्यासको पाँचौँ परिच्छेदमा 'सातौँ ऋतु' बस्तीको चित्रण पाइन्छ :

वसन्तमा मुना लाग्दै हरियो हुँदै, कोपिला फूल बनेर फक्रिन्थ्यो । एक्कासी यस्तो लाग्न थाल्दथ्यो, ती नरम र रङ्गीन र निर्दोष फूल एकदमसित कठोर भएका छन् । फक्रिन र नफक्रिनमा मन लागी गर्न थालेका छन् । सारा फूल मौलिक प्राकृतिक रूपमा ओइलाएरै फुल्न थाल्दथे । जस्तो कुनै शिशु जन्मिँदै वृद्ध भएर जन्मिएको होस् । तिनलाई टिप्न सजिलो थिएन अब । पहिले सजिलै टिपिने फूलहरू देवकोटाअनुसार ईश्वरको हाँसो पाएका फूल, अब सातौँ ऋतु चढ्नासाथ अट्टहास गर्न थाल्दथे । सङ्गीतमय हुन छाड्दथे । रङ्गीन हुन छाड्दथे (गौतम, २०६८, पृ. १३) ।

माथिको उद्धरण उपन्यासको पाँचौँ परिच्छेदबाट साभार गरिएको हो । यो उद्धरणमा स्वैरकाल्पनिक सातौँ ऋतु परिवेशको वर्णन गरिएको छ । वसन्त ऋतुमा मुना लाग्दै हरियो हुँदै जानु, कोपिला फूल बनेर फक्रिने फूलमा एक्कासी सातौँ ऋतु देखा परेर फूलेका सारा नरम फूलहरू कठोर बन्नु, फक्रेर फूले सारा फूलहरू ओइलाएर फूल्नु, सजिलैसित टिप्न सक्ने फूलहरू टिप्न खोज्दा फूलले अट्टहास गर्नुजस्ता घटनाहरूले स्वैरकाल्पनिक परिवेशलाई सङ्केत गरेका छन् ।

यसैगरी उपन्यासको चालिसौँ परिच्छेदमा पनि स्वैरकाल्पनिक परिवेशको चित्रण यसरी गरिएको छ :

यसपटक सातौँ ऋतुले समयलाई प्राचीनतातिर समेत घर्चेटिदिएको थियो । मनोवैज्ञानिक रूपमा । पिलरबाट बनेका विशाल पक्की घरहरूबाट छात्रछात्राहरू प्राचीन कालका गुरुकूल प्रणालीमा प्रवेश गरेभैं स्कूल-कलेजतर्फ प्रस्थान गर्दथे । ती पीत वस्त्र र उपर्ना अर्थात् उत्तरीय धारण गरेर हिँड्न थालेका थिए । विद्यार्थी बालाहरू, फूलहरूको र प्राकृतिक सुगन्धको बढी प्रयोग गरेर हिँड्थे (गौतम, २०६८, पृ. १०९) ।

प्रस्तुत उदाहरणले स्वैरकाल्पनिक परिवेशको चित्रण गरेको छ । सातौँ ऋतु अस्वभाविक एवम् अप्राकृतिक वातावरणको उदाहरण हो । यसले बाह्य रूपमा मात्र नभएर आन्तरिक वा मनोवैज्ञानिक रूपमा पनि प्रभाव पारेको देखिन्छ । बाह्य रूपमा पनि आधुनिकताबाट पुनः प्राचीनतातिर ढल्कन थालेको र कृत्रिमताबाट प्राकृतिक जीवनतिर मोह देखाउन थालेको वातावरणीय उल्लेख यस उपन्यासमा गरिएको छ ।

यसैगरी उपन्यासको अन्तिम परिच्छेदमा आएर बाहुबली बस्ती रातारात परिवर्तन भएर सातौँ ऋतु बस्ती भएको स्वैरकाल्पनिक परिवेशको चित्रण गरिएको छ । उपन्यासको म पात्र र मगन्ते बीचको संवादले यसलाई स्पष्ट पारेको छ । जुन यसप्रकार छ :

अलिक पर एउटा मानिस रुखमुनि बसेको देखियो । हच्चिकै त्यसनजिक पुगें । केही थाहा भइहाल्छ की ?

मैले सोधें, यो कुन ठाउँ हो ?

ठाउँ त पहिलेकै हो । त्यसले भन्यो ।

कसरी हुन्छ ? मैले भने, म त अन्तैको हुँ ।

तपाईं अन्तको होइन, त्यसले भन्यो, यहीँको हो ।

मलाई भन् अचम्म लाग्यो । मलाई कसरी जान्दछ ? को हो यो ?

तपाईं को हो ?

ऊ मुसुक्क हाँस्यो र भन्यो, म मन्त्री हुँ ।

यो कुनै अर्कै देश हो ?

देश त उही हो, त्यसले भन्यो, यो बस्ती पनि उही हो ।

बाहुबली बस्ती ?

होइन यसको नाउँ फरिएको छ, त्यसले भन्यो, तर यो बस्ती भौगोलिक रूपमै रिनोभेट गरिएको छ । अब यसको नाउँ सातौँ ऋतु बस्ती हो ।

किन सातौँ ऋतु ?

अनुसन्धानद्वारा पत्ता लागेको छ, अब यहाँ केवल सातौँ ऋतु मात्र रहनेछ ।

अन्य ऋतु नि ?

अन्य ऋतु आउँदैनन् । केवल सातौँ ऋतु छ र त्यही सधैं चलिरहनेछ । त्यसै ऋतुका कारण यसको भुगोलसमेत पुनर्निर्मित भएको छ (गौतम, २०६८, पृ. १५७) ।

प्रस्तुत उदाहरणले बाहुबली बस्ती रातारात परिवर्तन भएर सातौँ ऋतु बस्ती भएको तथ्य सार्वजनिक गरेको छ । यो स्वैरकाल्पनिक छ । यसरी उपन्यासकारले 'सातौँ ऋतु' बस्तीका माध्यमबाट औपन्यासिक प्रयोगशीलताको सशक्त उदाहरण प्रस्तुत गरेका छन् ।

३.४.२ मिथकीय परिवेश

प्रस्तुत उपन्यासमा मिथकीय परिवेशको प्रयोग पाईन्छ । मिथकीय परिवेश अन्तर्गत ब्रह्माको असन्तुष्टि, सातौँ ऋतु प्रकट पछिको प्रसङ्ग आदि रहेका छन् । प्रस्तुत उपन्यासको पाँचौँ परिच्छेदमा मिथकीय परिवेशलाई प्रस्तुत गरेको छ : “ब्रह्माजीले तुच्छता वा अपमानित अनुभव गर्नु उचित थियो । सृष्टि उनको नियमअनुसार चलिरहेको थिएन । प्रकृतिमाथि पनि सृष्टिकर्ताको नियन्त्रण खुकुलो हुन थालेको देखियो । यो ब्रह्माण्ड नै अर्को किसिमको देखिन थालेको थियो” (गौतम, २०६८, पृ. १५) । माथिको उदाहरणमा पौराणिक मिथकीय परिवेशको चित्रण पाइन्छ । ब्रह्माजीको प्रसङ्गलाई उपन्यासकारले स्वैरकल्पनाका माध्यमबाट पौराणिक मिथकका रूपमा प्रयोग गरेको देखिन्छ । यसैगरी उपन्यासको छयालिसौँ परिच्छेदमा पौराणिक मिथकीय परिवेशको चित्रण पाईन्छ । व्युषिताश्व र काक्षीवतीको दरवार मिथकीय परिवेशको उदाहरण हो । जसलाई निम्नानुसार प्रस्तुत गरिन्छ :

व्युषिताश्वले विभिन्न सुखसयल गर्ने कयौँ दरवारहरू मध्ये एउटा थियो काक्षीवती बस्ने । ऊ पटरानी हुनाले उसलाई यो सुविधा प्रदान गरिएको थियो । विज्ञहरूले निकालेको निष्कर्षअनुसार, त्यो दरवार त्यही ठाउँमा थियो, जहाँ अब बाहुबली बस्ती विस्तृत भएर फैलिएको थियो । त्यति मात्र होइन । एवमूरीतले राजा व्युषिताश्व वा उसको पार्थिव शरीरबाट काक्षीवतीले सात सन्तानलाई जन्म दिई, जुन ब्रह्माण्डको अति विचित्र प्राचीन घटनामध्ये एक थियो । किंवदन्तीअनुसार, काक्षीवती उसका सातै सन्तान केही हुर्केपछि, एक दिन शिवमन्दिरतर्फ गइरहेकी थिई । व्रत वसेकी हुनाले उसले सात्विक भोजन गरेर पवित्र वस्त्र धारण गरेकी थिई । अपराह्नको समय थियो । नियमअनुसार मन्दिरको दर्शन गरेर फर्कदा साँझ परिसकेको थिएन । तर ऊ आज कुनै अङ्गरक्षक वा सहचरीसमेत साथमा नलिएर हिँडेकी थिई । सायङ्कालको सिरसिरे बतासले उसको रक्तमा अनुकूल प्रभाव उत्पन्न गरिरहेको थियो । आज धेरै दिनमा पहिलो पटक उसलाई स्मरण हुन थाल्यो, म सात सन्तानकी आमा भए पनि युवा वयमै छु । त्यतिकैमा उसले एकान्तमा भ्याम्मिएको एक विशाल वटवृक्षमुन्तिर एक ब्राह्मणकुमार मृतावस्थामा लम्पसार परेको देखी । उसलाई कौतूहल भयो । निकट पुगी । ब्रह्मणकुमारको प्राणहीन तर सुगठित शरीर र आकर्षक रूप देखेर उसले सोची, यो जीवित भएको भए, सम्भवत म यस्तो क्षणमा योप्रति आशक्त हुन सक्थेँ (गौतम, २०६८, पृ. १३२ - १३३) ।

माथिका उद्धरण उपन्यासको छयालिसौँ परिच्छेदबाट साभार गरिएको हो । प्रस्तुत उद्धरणमा पौराणिक मिथकीय परिवेशको चित्रण गरिएको छ । व्युषिताश्व राजा र काक्षीवती महारानीको दरवार, ब्रह्माण्ड, राजाको मृत पार्थिव शरीरबाट काक्षीवतीले सन्तान जन्माएको

स्थिति, ब्राह्मणकुमार, ब्राह्मणकुमारको मृत शरीर देखेर काक्षीवती रानी आशक्त भएको स्थितिहरूले मिथकीय परिवेशलाई सङ्केत गरेका छन् ।

यसरी स्वैरकाल्पनिक परिवेश र मिथकीय परिवेशको चित्रण उपन्यासमा भएको छ । स्वैरकाल्पनिक परिवेश अन्तर्गत बाहुबली बस्ती र सातौँ ऋतु बस्तीको चित्रण भएको छ । मिथकीय परिवेश अन्तर्गत पौराणिक ब्रह्मलोक, व्युषिताश्व र काक्षीवतीको दरवारको चित्रण भएको छ । यिनै स्वैरकाल्पनिक र मिथकीय परिवेशको चित्रणले उपन्यासको परिवेशविधान प्रयोगशील रहेको छ ।

३.५ दृष्टिविन्दु

उपन्यासमा कथयिताले कथावाचनका लागि उभिन वा बस्नलाई रोजेको ठाउँ नै दृष्टिविन्दु हो । यसबाटै कथयिताले कसरी घटना एवम् चरित्रहरूको वर्णन तथा उपस्थापन गर्छ, भन्ने कुराको निर्धारण गर्छ । यसले कसले कथा भनेको र कसरी कथा भनिएको छ, भन्ने कुरालाई बुझाउँछ (बराल र एटम, २०६६, पृ. ३५) । समयको क्रमअनुसार कथावाचन उभिने ठाउँ र पद्धतिहरू फेरिएका छन् । समयको क्रमअनुसार कथावाचन उभिने ठाउँ र पद्धतिहरू फेरिनु दृष्टिविन्दुको एउटा प्रयोग हो । उपन्यासमा मिश्रित दृष्टिविन्दुको प्रयोग हुनु प्रयोगशीलताको वैशिष्ट्य हो । यस उपन्यासमा दृष्टिविन्दुको प्रयोगमा लेखकले एउटै शैली अपनाएका छैनन् । यस उपन्यासमा मिश्रित दृष्टिविन्दुको प्रयोग पाइन्छ । यस उपन्यासमा कतै तृतीय पुरुष दृष्टिविन्दुको प्रयोग पाइन्छ भने कतै प्रथम पुरुष दृष्टिविन्दुको प्रयोग पाइन्छ ।

प्रस्तुत उपन्यासको प्रारम्भ प्रथमपुरुषात्मक आन्तरिक दृष्टिविन्दुबाट भएको छ । यस उपन्यासको 'म' पात्र मञ्चमा आउनासाथ एउटा वस्तुको एउटा निकृष्ट र अधम परिवारको परिचय दिँदै त्यहाँ हुने क्रियाकलापहरूको चित्राङ्कन गर्न थाल्छ । यसपछि उपन्यासभरि नै हरेक घटना र हरेक पात्रलाई आन्तरिक वा बाह्य दुबै रूपमा चिनाउन आफैँ लागि पर्छ । यस उपन्यासको दोस्रो परिच्छेदमा कथयिता स्वयम् 'म' पात्रले आफ्नो चिनारी आफैँले यसरी दिएको छ : "म एउटा मझौला खाले लेखक हुँ । छिपछिपे । धेरै प्रकारका धेरै हन्डर धेरै समयसम्म खाँदा-खाँदा म आफ्नो सङ्क्षिप्त जायजेथा बेचेर सपरिवार आफुलाई सकेसम्म अनुकूल एउटा ओत खोज्दै, यो बस्तीमा आइपुगेको हुँ" (गौतम, २०६८, पृ. ५) । प्रस्तुत

उद्धरणबाट 'म' पात्र नै लेखक हो, भन्ने थाहा पाइन्छ । माथिको उद्धरणमा कथयिता स्वयम् 'म' पात्रले आफ्नो परिचय दिएको हुनाले आन्तरिक दृष्टिविन्दुको प्रयोग भएको छ ।

प्रस्तुत उपन्यासमा 'म' पात्र प्रायस आत्मपरक रूपमा प्रस्तुत भएको छ । उपन्यासको अन्त्यतिर सन्ताउन्नौँ परिच्छेदमा लेखकको आत्मकथनको प्रष्ट भल्को पाइन्छ । जसलाई यसरी हेर्न सकिन्छ : “म सफल नहुन सकछु । मैले आफ्नो शरीर खोजिरहेको हुँ कि परिचय र स्वत्व । यो जान्न पनि तत्काल सम्भव भएन । जबसम्म आफैँ आफूबाट खोसिएको रहस्य अज्ञात रहन्छ, खोज चलिरहनेछ । आफूलाई आफैँले भेट्ने खोजी। यो कति सम्भव छ ? प्रश्न पनि थियो, अठोट पनि थियो । म खोजेको खोज्यै छु” (गौतम, २०६८, पृ. १५९) । प्रस्तुत भनाइ 'म' पात्रले उपन्यासको अन्त्यमा व्यक्त गरेको हो । यसमा 'म' पात्र मानवीय अस्तित्वको खोजीमा निस्किएको एउटा यात्रीको रूपमा देखापरेको छ । माथिको उद्धरण प्रथमपुरुषात्मक आन्तरिक दृष्टिविन्दुको उदाहरण हो ।

प्रस्तुत उपन्यासमा बाह्य वा तृतीयपुरुष दृष्टिविन्दुको पनि प्रयोग जताततै पाइन्छ । उपन्यासको एघारौँ परिच्छेदमा तृतीयपुरुष दृष्टिविन्दुको प्रयोग यसरी भएको छ : “घरमा काम गर्ने एउटी सानी केटी थिई । बालश्रम नै थियो । तर के गर्नु ? केटी आमाबुबाकी निर्धन सन्तान । उनीहरूको त तिन्को हिसाब थिएन । चौथी, पाँचौँ, छैटौँ कतिऔँ थिई, ज्ञात भएन । काम गर्ने केटी रूपाले डिस्टिड्सन ल्याएको दिन पनि तिन्को मोड बिग्रेको देखिन्थ्यो” (गौतम, २०६८, पृ. २९ - ३०) । माथिको उद्धरणमा कथयिताले घरमा काम गर्ने केटीलाई पहिला सानी केटी भनेर सम्बोधन गरेको छ र पछि रूपा भनेर सम्बोधन गरेको छ । यस उद्धरणमा प्रयोग भएका उनी, तिनी, वा जस्ता पदहरूले बाह्य वा तृतीयपुरुष दृष्टिविन्दुलाई सङ्केत गरेका छन् ।

प्रस्तुत उपन्यासको सतचालिसौँ परिच्छेदमा तृतीय र द्वितीय पुरुष दृष्टिविन्दुको प्रयोग भएको छ । लेखकले आकाशवाणीका माध्यमद्वारा ब्राह्मणकुमारको परिचय यसरी दिएका छन् : “यो ब्राह्मणकुमार तेजस्वी छ । अत्रि ऋषिको वंशमा यसको जन्म भएको हो । यसको मृत्यु एउटा श्रापका कारण भएको हो । यसले एकदिन एउटी रूपगर्विता ऋषिकन्याको प्रस्ताव अस्वीकार गर्‍यो । मजस्ती कन्याको बिना कारण अस्वीकार गर्‍यो । म पनि तिमीलाई श्राप दिन्छु । तिमी युवावस्थामै अकारण मृत्युमा प्राप्त हुनेछौँ” (गौतम, २०६८, पृ. १३३ - १३४) । माथिको उद्धरणमा लेखकले दोस्रो पात्र आकाशवाणीको माध्यमद्वारा ब्राह्मणकुमारको परिचय गराएका छन् । परिचय गराउने क्रममा लेखकले

तिमीको सम्बोधन पनि गरेका छन् । त्यसैले यहाँ द्वितीय पुरुष र तृतीय पुरुष दुवै दृष्टिविन्दुको प्रयोग रहेको छ ।

प्रस्तुत उपन्यासको एकतिसौं परिच्छेदमा लेखकले द्वितीय पुरुष दृष्टिविन्दुको प्रयोग गरेका छन् । जसलाई निम्नानुसार हेर्न सकिन्छ : “प्रिय र आदरणीय श्रोतागणमा मेरो यथोचित सादर नमन छ । संयोगले यो असारको महिना प्यो । यसमा चुनावका कुराभन्दा प्रेम, विरह र विरहाग्निका कुरा हुनुपर्ने हो । म वृद्ध यसमा त्यति सफल नभए पनि, अन्य समर्थ जनको हित र मनोविज्ञानलाई ध्यानमा राख्दै म यहाँ यो मौसमबारे केहि बोल्न बाध्य भएको छु” (गौतम, २०६८, पृ. ८९) ।

माथिको उद्धरण उपन्यासको एकतिसौं परिच्छेदको हो । यो उपन्यासको पात्र बाहुबलीले बाहुबली बस्तीका व्यक्तिहरूलाई भाषण दिँदा गरेको सम्बोधन हो । यहाँ असार महिनालाई प्रेम र विरहसँग तुलना गरिएको छ । बाहुबलीले भाषण गर्दा असार महिनाको मौसमलाई प्रेम र विरहसँग जोडेर गरेको छ । माथिको उद्धरणमा प्रयोग भएका प्रिय, आदरणीय, श्रोतागण, सादर नमन जस्ता शब्दहरूले द्वितीय पुरुष दृष्टिविन्दुलाई सङ्केत गरेका छन् ।

माथिका उद्धरणहरूबाट उपन्यासमा एकसमान दृष्टिविन्दुको प्रयोग नभएको स्पष्ट हुन्छ । यसैले उपन्यासमा मिश्रित दृष्टिविन्दुको प्रयोग रहेको छ । उपन्यासमा प्रथम, द्वितीय र तृतीय पुरुष तीनवटै दृष्टिविन्दुको प्रयोग भएकाले प्रस्तुत उपन्यासको दृष्टिविन्दु प्रयोगशील रहेको छ ।

३.६ उद्देश्य

जुन प्रयोजनका लागि कृति लेखिएको हुन्छ, त्यस प्रयोजनलाई उद्देश्य भनिन्छ । कृति सिर्जनाको प्रयोजनमूलकता नै उद्देश्य हो । “कुनै पनि सचेत मानिसका क्रियाहरू उद्देश्यमूलक हुन्छन् । साहित्यकार वा उपन्यासकार पनि समाजको सचेत मानिस हो । उसका रचनात्मक कर्मका कुनै न कुनै रचनात्मक उद्देश्य रहेको हुन्छ । उपन्यास मूलतः मानवीय समाज र जीवनको रहस्य प्रकाशन गर्दै त्यसको यथार्थता बोध गराउन केन्द्रित रहेको हुन्छ” (पौडेल, २०६८, पृ. १२) । यही उद्देश्यको प्रकटीकरण कसरी गर्ने भन्ने कुरा हरेक लेखकको फरक फरक रहन्छ, जुन उपन्यासको उद्देश्यमा गरिएको नयाँ प्रयोग हो ।

सातौं ऋतु उपन्यासकार गौतमको औपन्यासिक यात्राको पछिल्लो कालखण्डमा प्रकाशित प्रयोगधर्मी उपन्यास हो । यसमा सामाजिक यथार्थ र कल्पनाको मिश्रण पाइन्छ । यस उपन्यासले नेपाली समाजका विविध पक्षहरूलाई नवीन शैलीमा उद्घाटन गरेको छ । यस उपन्यासमा लेखकले यथार्थको उद्घाटन पृथक् तरिकाले गरेका छन् । यस उपन्यासको मुख्य उद्देश्य मूल्य विघटन रहेको छ । त्यस्तै नारीवादी दृष्टिकोणलाई प्रस्तुत गर्नु यस उपन्यासको अर्को उद्देश्य हो । जसलाई यसरी हेर्न सकिन्छ :

३.५.१ मूल्य विघटन

परम्पराले स्थापना गरेका मूल्य र मान्यताहरू विखण्डित हुनु, विचलित हुनु मूल्य विघटन हो । आधुनिक परिवेशमा सबै किसिमका मूल्य मान्यताहरू सङ्क्रमित अवस्थामा पुग्दैछन् । धर्म, संस्कृति, मान, मर्यादा, अनुशासनका सीमाहरू भत्कंदै छन् । आधुनिकताका नाममा मान्छेले आफ्नो पहिचान गुमाउँदै छ । संस्कृति र परम्परा भुल्दै छ । पुराना परम्परा कमजोर हुँदैछ । नयाँले ठाउँ पाउँदैछ (ज्ञवाली, २०६७, पृ. ८८) । यस किसिमले परिवर्तन हुँदै गएको मान्छे र उसको समाज, संस्कृति, मूल्य, मान्यता आदिको प्रभाव साहित्य सिर्जनामा पनि परेको हुन्छ । विचलित हुँदै गएका मूल्य र मान्यताको चित्रण साहित्यमा गर्न थालिएको छ । जसको एउटा ज्वलन्त उदाहरण सातौं ऋतु उपन्यास हो ।

यस उपन्यासले सामाजिक समसामयिक विकृतिलाई चित्रण गरेको छ । आजको समाजमा विकृतिले यति भयानक रूप लिएको छ, जसका कारण अदालत, न्यायालय, वा नैतिक मूल्यमाथि नै प्रश्न खडा गरेको कुराको सङ्केत निम्नलिखित उद्धरणबाट गरिएको छ : “त्यहाँ कुनै मातापिताको हत्याको मुद्दा खेपिरहेका थिए । कोही हाडनाताको । कोही खुकुरीले छप्काएका कारण जेल चलान हुने तरखरमा थिए । कोही नानाभाँतिका प्राकृतिक-अप्राकृतिक बलात्कारमा तारिख धाइरहेका थिए । कोही आफ्नै कलिला सन्तानलाई बाढीमा हुत्याएर आएका थिए” (गौतम, २०६८, पृ. १३८) । यहाँ संवेदना शून्य वर्तमानको एउटा शाश्वत चित्र पाइन्छ । आजका अदालतहरू यस्तै कुकृत्यले भरिएका छन् । मान्छेहरू न्याय प्राप्तिका लागि जानुपर्ने अदालतमा कुकृत्यको वीभत्स रूप देखाउनका लागि जाने गर्दछन् । जहाँ मातापिताको हत्या, हाडनाताकरणी, बलात्कार, बालहत्याजस्ता अमानवीय क्रियाकलापका कारणहरू देखिने गर्दछन् । यो वर्तमानको मानवीय हृदयको जडताको यथार्थ रूप हो । एउटा निश्छल, निस्कपट सबैको हित र भलो गर्दै न्यायोचित दण्ड दिनेवाला अदालत आज भ्रष्ट भएको छ । यसरी अदालतलाई जोगाउनुको सट्टा उल्टै कुकृत्यको थलो बनाउनु मूल्य

विघटनलाई आत्मसाथ गर्नु हो ।

यसैगरी राजनीतिले घरघरमा पारेको प्रभाव वा आधुनिकताका नाममा पारिवारिक आदर्शमा देखिएको दोष आदिलाई पनि निम्नलिखित सन्दर्भबाट सङ्केत गरिएको छ : “पूर्वमन्त्रीको एउटै छोरी हो । अति पुत्पुल्याएर पालिएकी हो । अब के गर्ने उसको अपब्रिङ्गिङ नै त्यस्तै छ, हामीले एक्सेप्ट गरिदिनै प्यो । नत्र भने एड्जस्ट कसरी हुने छोराहरू नियन्त्रणमा थिएनन् । छोराका कारण वा आत्मनिर्णयको अधिकारका कारण हो, बुहारीहरू नियन्त्रणबाट उछिट्टिए” (गौतम, २०६८, पृ. ५९-६५) । यहाँ परम्परा र आधुनिकताका बिचमा द्वन्द्व देखाइएको छ । राजनीति प्रभावित वा आधुनिकता प्रेरित बुहारी घरमा आएपछि उत्पन्न हुने पारिवारिक समस्या र नयाँ पुस्ता पुरानो पुस्ताबाट टाढिँदै जाने अवस्थालाई यहाँ स्वभाविक रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ ।

यसैगरी समसामयिक नेपाली राजनीतिको घिनलाग्दो नाङ्गो रूपलाई निम्नलिखित उद्धरणले प्रष्ट पार्न खोजेको छ : “उच्च बाहुबली यी सबलाई मन्त्री बन्ने तालिम दिँदै थियो । तालिमप्राप्त मन्त्री राज्यका स्रोतसाधनको परिचालनमा बढी कुशल र तीक्ष्ण हुन्छ । सितिमिति समातिँदै न बरु विश्वासका साथ ऊ विश्वमा उपलब्ध हरप्रकारको भ्रष्टाचारको कार्यान्वयनसहितको परिचय दिन्थ्यो” (गौतम, २०६८, पृ. ३४) । माथिको उद्धरणले वर्तमान नेपाली राजनीतिको विकराल स्थितिलाई उजागर गरेको छ । राज्य सञ्चालन गर्न, विकास निर्माणका काम गर्न र जनतालाई सुख दिन मन्त्री भएकाहरू आफैँमा भ्रष्टाचार गर्न सक्ने योग्यताका लागि तालिम लिएर जान्छन् ।

यसैगरी उपन्यासको पन्ध्रौँ परिच्छेदमा राजनीतिको अर्को स्वरूपलाई निम्नलिखित उद्धरणले प्रष्ट्याएको छ : “कार्यक्रम र मदिरा एकै समयमा थालिएको थियो । सूर्य मध्याह्न पार्टी हुनाले ठीक बाह्र बजे मदिराको मदले उल्लासित कार्यकारी सदस्यहरू अध्यक्षप्रति मन, वचन र कर्मले प्रतिबद्धता जनाउने किरिया हालिरहेका थिए । किरियामा ती पनि सामेल थिए, जो षड्यन्त्रमा पनि सामेल थिए, अध्यक्षविरुद्ध” (गौतम, २०६८, पृ. ३७) । यो नेपाली राजनीतिको अर्को रूप हो । पार्टीका नीति तथा कार्यक्रमहरू नै खानपिन र षड्यन्त्रपूर्ण क्रियाकलापमा केन्द्रित रहन्छन् भन्ने कुराको उद्घाटन यहाँ भएको छ । खाना पाएपछि सबैभन्दा ठूलो शत्रु एकछिनका लागि मित्र बन्ने र षड्यन्त्रकारी पनि प्रशंसक बन्ने मान्छेको द्वैध चरित्रको उद्घाटन यहाँ राम्ररी भएको छ ।

यसैगरी नेपाली राजनीतिको पछिल्लो कालखण्डमा आएको समानुपातिक प्रणालीभित्रका विकृतिहरूलाई उपन्यासको बयालिसौं परिच्छेदमा यसरी देखाइएको छ : “उसकी बुहारी सांसद बनेकी थिई । समानुपातिकमा । बाबुले बनाइदियो । बाबु कति पावरफुल रहेछ त देशमा ? आफूलाई स्वतन्त्र भन्थी । कुन पार्टीकी स्वतन्त्र हो, यो अज्ञात थियो” (गौतम, २०६८, पृ. ११९) । सामान्यतः समानुपातिकको व्यवस्था पछ्याडि परेका वर्ग वा समुदायहरूको राज्यमा पहुँच पुगोस् भन्नका लागि हो तर यहाँ त पावर र पैसाका भरमा सभासद बन्ने प्रचलन बढ्दै गएको छ । यस कुराप्रतिको शालीन विमतिको स्वर उल्लेखित उद्धरणमार्फत् यहाँ प्रकट भएको छ ।

यसैगरी उपन्यासको बाउन्नौं परिच्छेदमा धर्मका नाममा हुने गरेका अवैध व्यापार र अनैतिक क्रियाकलापप्रति सङ्केत गरिएको छ, जसलाई निम्नलिखित उद्धरणहरूले पुष्टि पार्छन् :

लगभग डेढ हप्तापछि प्रधानमन्त्रीले सारा निवेदक मन्त्रीहरूलाई बोलायो । मन्त्रीहरूलाई सम्बोधन गर्नु, किञ्चित् गम्भीर भएर, “यसमा सन्देह छैन, उक्त गोदाम घरमा बसेर आध्यात्मिक अभ्यास गर्ने तपाइँहरूको सोच अत्यन्त सकारात्मक छ । यसले देश जनताको भलो नै गर्नेछ । तपाइँहरूको त्याग र वितृष्णाले पनि जनतामा सकारात्मक सन्देश जाने निश्चित छ । तर यति धेरै अध्यात्मसेवी भावनाको माननीय मन्त्रीज्यूहरूमा वृद्धि भइदियो, त्यो एउटा सानो ठाउँले धान्नै सक्दैन । मेरा लागि मन्त्रीपरिषद्का सबै सदस्य मित्र हुनुन्छ, बराबर हुनुन्छ, मैले अन्त्यमा त्यस गोदामबारे बेरलै निर्णय लिइसकेको छु ।

मन्त्रीहरूले भस्कंदै सोध्ने, के ?

के भने अब मैले स्वयं नै बालुवाटारबाट त्यहाँ सिफ्ट हुने विचार गरें ।

के का लागि ?

प्रधानमन्त्रीले मुसुक हँसेर भन्यो, “उही, शिवआराधनाद्वारा आध्यात्मिक आनन्द लिउँ भनेर । यस्तो गर्दा देशको राजनीति सप्रिन्छ, कि भन्ने विश्वास मैले लिएको छु” (गौतम, २०६८, पृ. १४८) ।

माथिका उद्धरणहरूले धर्मका नाममा हुने गरेका अवैध व्यापार र अनैतिक क्रियाकलापप्रति सङ्केत गरेका छन् । राजनीतिकर्मीहरूले धर्मलाई जोगाउनुको सट्टा उल्टो व्यापारिक कार्यथलो बनाएका छन् । मन्दिरमा चढेको भेटी तथा अन्य सामग्रीहरूका लोभमा प्रधानमन्त्री समेत आफ्नो पद त्याग गरेर मन्दिरमा गएर बस्न चाहान्छन् भन्ने कुराको

सङ्केतबाट आजको समाजमा धार्मिक क्षेत्रमा भित्रिएको विकृतिको यथार्थ रूप प्रस्तुत गर्न उपन्यास सफल भएको छ ।

यसरी हरेक क्षेत्रमा मानवको अस्तित्व र स्तर खस्कदै गएको देखाइएको छ । जुन हुनुपर्ने नभइकन उल्टो हुनु मूल्य विघटन हो र यो प्रस्तुत उपन्यासको उद्देश्यमा गरिएको नयाँ प्रयोग पनि हो ।

३.५.२ नारीवादी दृष्टिकोण

नारीजातिका तर्फबाट साहित्यलाई बुझ्ने र बुझाउने तथा नारीलाई सामाजिक, सांस्कृतिक, धार्मिक, बौद्धिक आदि विषयमा मुक्त र आत्मनिर्भर बनाई पुरुषएकाधिकार भञ्जनको दृष्टिकोण नै नारीवादी दृष्टिकोण हो (एटम, २०६१, पृ. १५५) । हाम्रो समाजमा नारीहरू अपमानित र अपहेलित थिए र छन् पनि । यसका लागि कतिपय सन्दर्भमा पुरुषहरू र कतिपय सन्दर्भमा नारीहरू नै स्वयम् जिम्मेवार छन् । समाजमा नारीहरूलाई हेर्ने दृष्टिकोण र नारीका जीवन रक्षाका चुनौतीहरूको प्रतिविम्बन यस उपन्यासमा उपन्यासकारले नवीन ढङ्गले देखाउन खोजेका छन् ।

उपन्यासको पहिलो परिच्छेदमा नारीवादी दृष्टिकोणको प्रतिविम्बन यसरी भल्किएको छ : “खेल्दाखेल्दै बाहिरकी कुनै युवतीको वक्षमा चिमोटिदिन्थे । युवती थचक्कै बस्थी । यसले कुनै पनि कामवासनाको सञ्चार हुनलाई तिनको उमेर अपुग थियो । तिनको त केवल निषिद्ध क्षेत्रमा प्रवेश गरेर पुरुषार्थ देखाउने उद्देश्य हुन्थ्यो । त्यही मात्र पूरा हुन्थ्यो पुग्यो” (गौतम, २०६८, पृ. २) । माथि उल्लेखित सन्दर्भले समाजमा नारीलाई एउटा मनोरञ्जनका साधनका रूपमा हेर्ने गरेको तथ्य प्रकट गरेको छ । नारीलाई खेलको रूपमा हेर्नुलाई यहाँ पुरुषार्थ भनिएको छ ।

यसैगरी समाजमा नारीलाई हेर्ने दृष्टिकोण र नारीको जीवन रक्षाका चुनौतीहरूको प्रतिविम्बन उपन्यासको सातौँ परिच्छेदमा यसरी व्यक्त भएको छ :

बाहुबली सुर्ताउन थाले । दोधार, तेधार, चौधार, सप्तधारमा परे । सात छोरी । तिनलाई चाहिएको थियो एक वा बढीमा दुई । पुग्ने गरी । त्यो भन्दा बढी रिस्की हुन्छ । तर यहाँ सब एकसे एक सप्तरङ्ग देखेपछि ती सप्तधारमा परेका हुन् ।

बाहुबली नाइके हुँदो हो । भन्यो, “यी त सबै पालैपालो भ्याउने पर्ने खालका रहेछन्, के गर्ने ?” (गौतम, २०६८, पृ. २१) ।

माथिको उद्धरण उपन्यासको सातौँ परिच्छेदबाट साभार गरिएको हो । यस उद्धरणमा एकातिर खेलका नाममा गरिने अनैतिक क्रियाकलाप र अर्कातिर नारीलाई हेर्ने कामुक दृष्टि र व्यक्त गर्ने अव्यक्त शब्दहरूबाट वर्तमानमा अनैतिक क्रियाकलाप गर्ने युवावर्गको जीवन शैली, चिन्तन र व्यवहारलाई झल्काउन खोजिएको छ ।

यसैगरी विभिन्न सन्दर्भहरू जोडेर नारीभिन्न रहेको दमित वासना, कुण्ठा र छटपटीमा आधारित यौन मनोविज्ञान उपन्यासको दशौँ परिच्छेदमा यसरी व्यक्त भएको छ : “मैले तपाईंसामु आफूलाई एक स्वादिष्ट र अनुच्छिष्ट भोजनको रूपमा पस्केकी छु, तर तपाईं उत्साहमा देखिनुहुन्न, किन ?” (गौतम, २०६८, पृ. २८) । माथिको उद्धरण उपन्यासको दशौँ परिच्छेदबाट साभार गरिएको हो । हरेक दिन जाडरक्सी वा कुनै मादक पदार्थबाट लठ्ठ भएर घर आउने लोग्नेका श्रीमतीहरूको यौन मनोवैज्ञानिक पीडालाई यस भनाइले राम्ररी प्रस्तुत गरेको छ । यसले नारीका समस्याहरू बाहिर जति छन्, आन्तरिक रूपमा पनि त्यति नै हुन्छन्, जुन कुरालाई पुरुषले बुझ्न जरूरी छ, भन्ने विचार व्यक्त गरेको छ ।

यसरी प्रस्तुत उपन्यासले समाजका सबैखाले विकृत पक्षहरूलाई नवीन शैलीबाट उद्घाटन गरेर सुकृत पक्षको खोजी गर्ने उद्देश्य बनाएको देखिन्छ । मान्छेमा दैवी रूपको भन्दा राक्षसी रूपको बढी विकास हुन थालेको सन्दर्भलाई उपन्यासकारले स्वभाविक रूपमा उपन्यासमा प्रस्तुत गरेका छन् । यहाँ कतिपय सन्दर्भमा नारी पुरुषहरूद्वारा खेलौना बन्न पुगेका छन् । नारीको अस्मितामाथि खेलवाड गर्दै रमाउने पुरुषहरू अहिले पनि वर्तमान समयमा यथावत नै छन् । नारीलाई खेलौनाका रूपमा हेर्दै वक्षस्थलमा चिमोटेर दुःख दिँदै आनन्द लिनु, सन्तान उत्पादनमा नारीलाई मात्र दोषि बनाउँदै अर्को विवाह गर्नु, अश्लील शब्दको प्रयोग गर्नु जस्ता पक्षहरूले नारीवादी दृष्टिकोणलाई प्रष्ट्याएका छन् । यसैगरी धर्मलाई जोगाउनुको साटो कमाइ खाने भाँडोको रूपमा लिनु, अभिभावक भनाउँदा नेता तथा मन्त्रिहरूले देश विकास गर्नुको साटो भ्रष्टाचार गर्नु जस्ता पक्षहरूले मूल्य विघटनलाई प्रष्ट्याएका छन् । यसरी उपन्यासमा मूल्य विघटन र नारीवादी दृष्टिकोण लगायत नवीन उद्देश्यलाई उठान गर्नु उद्देश्यगत प्रयोगशीलता हो ।

३.६ निष्कर्ष

ध्रुवचन्द्र गौतम नेपाली उपन्यास परम्परामा आफ्नो छुट्टै र विशिष्ट धार निर्माण गर्न सफल स्रष्टा हुन् । उपन्यासकार गौतमद्वारा लिखित उपन्यास *सातौँ ऋतु* (२०६८) उनको औपन्यासिक यात्राको पछिल्लो चरणको सर्वाधिक चर्चित प्रयोगशील उपन्यास हो । यो उपन्यास वि.सं २०६८ सालमा साभा प्रकाशनबाट प्रकाशित भएको हो । साहित्यिक रचनाका लागि चयन गरिएको भावभूमि विषयवस्तु हो । विषयवस्तुभिन्न कथानक, चरित्र, दृष्टिविन्दु, परिवेश, उद्देश्यजस्ता तत्त्वहरू पर्दछन् ।

कथानक कथावस्तुको प्रस्तुतिको क्रममा देखा पर्ने घटनाक्रमहरूको योजनाबद्ध र व्यवस्थित प्रस्तुति हो । सातौँ ऋतु उपन्यासको कथावस्तु सामाजिक यथार्थमा आधारित भए पनि यसमा प्रयोगशील लेखनको प्रस्तुतिगत प्रभाव पाइन्छ । यस उपन्यासमा काल्पनिक परिवेशको निर्माणमा आधारित समाजको विकृत यथार्थको उद्घाटन नवीन ढङ्गले गरिएको छ । साहित्यमा विधाले परम्परित मान्यता, सूत्रलाई तोडी एक विधामा अर्को विधाको मिश्रण हुनु विधा मिश्रण हो । सातौँ ऋतु उपन्यासमा नाटकीय संवादका साथै पत्रकारिता र समालोचना आदि विषयलाई संयोजन गरिएको छ । यसैले प्रस्तुत उपन्यासको कथानक प्रयोगशील देखिन्छ ।

उपन्यासभिन्न कुनै विशेषता बुझाउन व्यवस्थित रूपले प्रयोग गरिने मानव वा मानवेतर प्राणीलाई पात्र वा चरित्र भनिन्छ । अनायकको प्रयोग (म पात्र) र मिथकीय (व्युषिताश्व, भद्रावती, ब्रह्मा आदि) पात्रको प्रयोग हुनु प्रस्तुत उपन्यासको चरित्रगत प्रयोगशीलता हो । कुनै पनि कृतिभिन्नका घटनाहरू शून्यमा घट्न सक्दैनन् । तिनीहरू घटित हुनका लागि स्थान, समय तथा वातावरणले महत्त्वपूर्ण भूमिका खेलेको हुन्छ । कृतिमा अभिव्यक्त विषयवस्तुको विश्वसनीयताका लागि पनि यी कुराहरूको आवश्यकता रहेको हुन्छ । यिनै स्थान, समय र वातावरणको योगलाई परिवेश भनिन्छ । सातौँ ऋतु यथार्थ (वर्तमान) र काल्पनिक (सातौँ ऋतु, मिथकीय र बाहुबली बस्ती) दुबै परिवेश विधानमा आधारित उपन्यास हो । स्वैरकाल्पनिक र मिथकीय परिवेशको प्रयोग प्रस्तुत उपन्यासको परिवेशगत प्रयोगशीलता हो ।

उपन्यासमा कथयिताले कथावाचनका लागि उभिन वा बस्नलाई रोजेको ठाउँ नै दृष्टिविन्दु हो । उपन्यासमा मिश्रित दृष्टिविन्दुको प्रयोग हुनु प्रयोगशीलताको वैशिष्ट्य हो ।

यस उपन्यासमा दृष्टिविन्दुको प्रयोगमा लेखकले एउटै शैली अपनाएका छैनन् । यस उपन्यासमा मिश्रित दृष्टिविन्दुको प्रयोग पाइन्छ । यस उपन्यासमा कतै तृतीय पुरुष दृष्टिविन्दुको प्रयोग पाइन्छ, भने कतै प्रथम पुरुष दृष्टिविन्दुको प्रयोग पाइन्छ । उपन्यासमा प्रयुक्त मिश्रित दृष्टिविन्दु नै उपन्यासको दृष्टिविन्दुगत प्रयोगशीलता हो । जुन प्रयोजनका लागि कृति लेखिएको हुन्छ, त्यस प्रयोजनलाई उद्देश्य भनिन्छ । कृति सिर्जनाको प्रयोजनमूलकता नै उद्देश्य हो । यस उपन्यासको मुख्य उद्देश्य मूल्य विघटन रहेको छ । त्यस्तै नारीवादी दृष्टिकोणलाई प्रस्तुत गर्नु यस उपन्यासको अर्को उद्देश्य हो । यिनै मूल्य विघटन र नारीवादी दृष्टिकोण नै उपन्यासमा प्रयुक्त उद्देश्यगत प्रयोगशीलता हो ।

यसरी विभिन्न दृष्टिकोणबाट विचार गर्दा सातौँ ऋतु उपन्यासको विषयवस्तु प्रयोगशील बन्न पुगेको छ ।

चौथो परिच्छेद

‘सातौं ऋतु’ उपन्यासको शिल्पमा प्रयोगशीलता

४.१ विषय परिचय

उपन्यासका सबै तत्त्वहरूलाई एकीकृत गरी तिनको सम्मिलनबाट एउटा पूर्ण रूप दिने काम शिल्पले गर्दछ । लेखकले चाहेअनुरूप उपन्यासको ढाँचा निर्माण गर्दछ, भने पाठकलाई नवीन अनुभूति, विशिष्ट प्रभाव र उत्कृष्ट सौन्दर्य प्रदान गर्ने कामलाई शिल्प भनिन्छ (बराल र एटम, २०६६, पृ. ४५) । प्रयोगशीलताका दृष्टिले सातौं ऋतु उपन्यासको समग्र औपन्यासिक शिल्पलाई अथवा औपन्यासिक शिल्पमा भएको समग्र प्रयोगशीलतालाई यस परिच्छेदमा देखाइएको छ । सातौं ऋतु उपन्यासको विषयवस्तुभित्र रहेको प्रयोगशील पक्षको विश्लेषण गरे पश्चात् सबै कुराहरू त्यसमा मात्र समेट्न नसकिने हुँदा यो शीर्षकको चयन गरेर यसको विश्लेषण गरिएको हो । समग्र औपन्यासिक शिल्प भन्नाले त्यसभित्र रहेको भाषाशैली (श्यामव्यङ्ग्य भाषा, नवीन शब्द, अश्लिल शब्द, वाक्य संयोजन, भाषिक विश्लेषण र नयाँ उखानको प्रयोग), विम्ब र प्रतीक अनि शीर्षकभित्र प्रयुक्त प्रयोगशीलताको निर्याल गर्ने कार्य यस परिच्छेदमा गरिएको छ ।

४.२ भाषाशैली

भाषा अभिव्यक्तिको सशक्त माध्यम भाषा हो र अभिव्यक्तिको तरिका शैली हो । भाव अभिव्यक्तिलाई संवेदनशीलता, मर्मस्पर्शी, जीवन्त र यथार्थ बनाउने काम भाषाशैलीले नै गर्दछ (लुइटेल्, २०५७, पृ. ९४) । उपन्यासकार ध्रुवचन्द्र गौतम कवि पनि भएकाले यिनका भाषामा काव्यात्मक गुण पाइन्छ । गौतम प्रयोगशील उपन्यासकार हुन् । उनको प्रयोगशील लेखनको प्रभाव भाषाशैलीमा पनि देखापर्दछ । सरल भए पनि प्रस्तुतिगत विशुद्धखलताका कारण उनको भाषाशैली खजमजिएको र रैखिक ढाँचामा अगाडि नबढेको देखिन्छ । कथ्य भाषालाई जस्ताको त्यस्तै प्रयोग गर्न खोज्ने र पात्र अनुकूल शब्दसंयोजन वा वाक्य गठनमा जोडिदिने यिनको भाषाशैलीमा निजात्मक अभिलक्षणहरू देखापर्दछन् ।

भाषिक सहजता र शैलीगत अनौपचारिकता उपन्यासकार गौतमको भाषाशैलीगत वैशिष्ट्य हो । उनी पात्रको स्तर र परिवेश अनुसारको भाषिक प्रयोगमा कुशल देखिन्छन् (लुइटेल्, २०६०, पृ. ९९) । सातौं ऋतु उपन्यासको भाषिक प्रयोगलाई निम्नानुसार हेर्न सकिन्छ :

४.२.१ श्यामव्यङ्ग्य भाषाको प्रयोग

अत्यन्त गम्भीर र संवेदनशील कुराहरूलाई पनि सामान्य र तल्लो स्तरको कुरासँग जोडी पाठकको अन्तरतलमा घोच्ने एक तरिका श्यामव्यङ्ग्य हो । मिथक, स्वैरकल्पना तथा प्रतीकात्मक रूपहरू प्रयोग गरेर यथार्थको चित्र बनाएजस्तै कठोरतापूर्वक प्रहार गर्ने भएकाले रोमाञ्च र त्रासदीय भावको सामञ्जस्यमा यो व्यङ्ग्यले खुल्ने मौका पाएको हुन्छ । ठट्टाकै रूपमा विसङ्गतिमाथि दीर्घ असरयुक्त प्रहार गर्ने हुँदा यसमा विपर्यास प्रयोग महत्वपूर्ण हुन्छ (बराल र एटम, २०६६, पृ. २५४) । उपन्यासको तेह्रौँ परिच्छेदमा श्यामव्यङ्ग्य भाषाको प्रयोग यसरी गरिएको छ : “भ्रष्टाचार रोक्दा त अक्सिजन रोकिएजस्तै हुन्छ आजको यो कार्वन युगमा । मन्त्री जेल गयो । छुटेर आएपछि प्रधानमन्त्री हुने भयो भन्ने सुनियो” (गौतम, २०६८, पृ. ३३) । प्रस्तुत उद्धरणले नेपालको तत्कालीन राष्ट्रिय राजनीतिलाई व्यङ्ग्य गरेको छ ।

यसैगरी उपन्यासको एक्काइसौँ परिच्छेदमा श्यामव्यङ्ग्य भाषाको प्रयोग पाइन्छ : “पत्रकार हुन मिति र योग्यता अरुलाई चाहिँदो हो, मलाई चाहिँदैन” । ताडकले भन्यो । “म लोकल कवि हुँ । लोकल कवि भन् महङ्गो हुन्छ, थाहा छैन” । सत्यवानले भन्यो” (गौतम, २०६८, पृ. ५४-५५) । प्रस्तुत उद्धरणले पत्रकार र कवि दुबैलाई व्यङ्ग्य गरेको छ ।

यसैगरी उपन्यासकारले उपन्यासको त्रिचालिसौँ परिच्छेदमा श्यामव्यङ्ग्य भाषालाई नयाँ रूपमा प्रस्तुत गरेका छन् : “त्यसैमा एउटा कार्टुन पनि छापिएको थियो । संसद् मेचमा बसेको छ, मनुष्यहरूमा, घाँटीमा स्कार्फ बाँधेको छ । एउटा डाक्टर र एउटी नर्स मिलेर उसको मुखभित्र स्प्रे गरिरहेका छन् । स्प्रेबाट वैदेशिक मुद्राको फोहोरा निस्करहेको छ । तल क्याप्सन लेखिएको थियो, ‘अन्तराष्ट्रिय प्राविधिक सहयोग’ (गौतम, २०६८, पृ. १२२) । प्रस्तुत उद्धरणले नेपालको संसद्लाई व्यङ्ग्य गरेको छ । यो उद्धरणमा चित्रात्मक भाषाको माध्यमबाट नेपालका नेताहरूलाई व्यङ्ग्य गरिएको छ ।

यसैगरी उपन्यासको बाउन्तीँ परिच्छेदमा पनि नेपालका सांसद्हरूप्रति निकै मीठो व्यङ्ग्य प्रहार गरिएको छ, जुन निम्नानुसार रहेको छ : “प्रधानमन्त्रीले मुसुक्क हाँसेर भन्यो, उही, शिवआराधनाद्वारा आध्यात्मिक आनन्द लिउं भनेर । यसो गर्दा देशको राजनीति सप्रिन्छ कि भन्ने विश्वास मैले लिएको छु” (गौतम, २०६८, पृ. १४८) । प्रस्तुत उद्धरणले एकातिर धर्मप्रति व्यङ्ग्य गर्न खोजेको छ, भने अर्कातिर नेपालको राजनीतिलाई व्यङ्ग्य गर्न खोजेको छ ।

उपन्यासका यस्ता कथनले यसको भाषा सरल भइकन पनि साहित्यिक व्यञ्जनाले भरिपूर्ण भएको देखाउँछ । त्यसैले श्यामव्यङ्ग्य भाषाको प्रयोग गर्नु भाषिक शिल्पको नवीन प्रयोग हो ।

४.२.२ नवीन शब्दको प्रयोग

सातौँ ऋतु उपन्यासमा ध्रुवचन्द्र गौतमले अप्रचलित एवम् नयाँ शैलीका शब्दहरूको समेत प्रयोग गरेका छन् । यो उपन्यासको भाषाशैलीमा गरिएको अर्को नवीन प्रयोग हो । उपन्यासको दशौँ परिच्छेदमा यसको उदाहरण हेर्न सकिन्छ : “बस्तीको नियम त पूरा भयो, बाहुबलीको छोराको हिरिस मरेन” (गौतम, २०६८, पृ. २६) । प्रस्तुत उद्धरणमा प्रयोग भएको हिरिस नवीन शब्द हो । यो शब्द चाहनाको अर्थ पूर्ण गर्न प्रयोग भएको छ ।

यसैगरी उपन्यासको अठारौँ परिच्छेदमा नवीन शब्दको प्रयोग यसरी भएको छ : “काम्य, चलेको अर्थमा होइन, काम्य माने काम्नयोग्य व्यक्ति” (गौतम, २०६८, पृ. ४७) ।

माथिको उद्धरणमा प्रयोग गरिएको काम्य नवीन शब्द हो । यसैगरी उपन्यासको तेह्रौँ परिच्छेदमा नवीन शब्दको प्रयोग यसरी गरिएको छ: “उसका त दाहिनेदेब्रे दुबै हात सक्रिय थिए, सिद्ध हस्तान् । बटुलकारी” (गौतम, २०६८, पृ. ३३) ।

माथिको उद्धरणमा प्रयोग हुन आएका सिद्ध हस्तान् र बटुलकारी दुबै शब्दहरू नवीन हुन् । उपन्यासमा यस्ता नवीन शब्दहरूको प्रयोग धेरै भएका छन्, जसले गर्दा उपन्यासको भाषिक शिल्प प्रयोगशील देखिन्छ ।

४.२.३ अश्लील शब्दको प्रयोग

उपन्यासकार ध्रुवचन्द्र गौतमले सातौँ ऋतु उपन्यासमा पात्रअनुकूल भाषाको प्रयोग गर्ने क्रममा अश्लील शब्दहरूलाई बुझिने गरी तर फरक तरिकाले प्रयोग गरेका छन् । जसले उपन्यासको भाषिक शिल्पलाई प्रयोगशील बनाउन थप सहयोग पुऱ्याएको छ । उपन्यासको सातौँ परिच्छेदमा अश्लील शब्दहरूको प्रयोग यसरी गरिएको छ : “बाहुबलीले भन्यो, मूर्ख, सबै सहुलियत दिएपछि एउटा सानो सुविधा पनि हामीले लिएनौँ भने, यत्राका लागि गर्ने अपहरण ? (ज) ठो अब बढ्ता कुरा गरिस् भने तँलाई सिद्धचाएर सातैओटीलाई लैजान्छौँ र सुनिने गरी ि (च) क्छौँ” (गौतम, २०६८ पृ. २२) ।

माथिको उद्धरणमा गौतमले प्रश्न चिह्न र खाली ठाउँको प्रयोग गरे पनि उच्चारण र श्रवण गर्नु नसकिने ठो र िक्छौं यी दुई अश्लील शब्दको प्रयोग गरेका छन् । उपन्यासमा प्रयोग भएका यस्ता अश्लील शब्दले पनि भाषाशैली प्रयोगशील देखिन्छ ।

४.२.४ वाक्य संयोजनमा अनेकरूपता

प्रस्तुत उपन्यासको भाषाशैली प्रयोगशील हुने, अर्को कारण वाक्यगठनमा समानता नहुनु हो । यस उपन्यासमा ध्रुवचन्द्र गौतमले वाक्यगठन गर्दा कतै एक अनुच्छेदको पनि गरेका छन्, भने कतै दुई शब्दको गरेका छन् । कतै वाक्यमा संस्कृत श्लोकका अंशको प्रयोग गरिएको छ, भने कतै अङ्ग्रेजी वाक्यको प्रयोग गरिएको छ । यसरी विभिन्न रूपको वाक्यगठन यस उपन्यासमा गरिएको छ । जसलाई भाषामा भएको नवीन प्रयोग भन्न सकिन्छ । प्रस्तुत उपन्यासको वाक्य संयोजनलाई यसरी हेर्न सकिन्छ :

(क) लामो वाक्यको प्रयोग

उपन्यासको उन्नाइसौँ परिच्छेदमा एक अनुच्छेदसम्मको लामो वाक्यको प्रयोग भएको छ, जुन निम्नानुसार रहेको छ :

त्यसबाहेक तिनीहरू पतिसित शय्यासेवन गर्दा, प्रकृति अवलोकनबाट आलोकदीप्त भएका तिनका शरीर अत्यन्त रागात्मक र कामनायुक्त रहन्थे, जसका कारण, कहिलेकाहीं त तिनका पतिहरूलाई निकै धपेडी दिन्थे र एकैछिन अगि स्वास्नीको अनुहार गुलाफको फूलसँग दाँजिरहेको पति एकैछिनपछि गुलाफको सिङ्गो विरुवा उखेलिएभैं स्वास्नीको त्यही गुलाफ अनुहारको छेउमा लडायमान हुन्थ्यो (गौतम, २०६८, पृ. ४९) ।

माथि उल्लेखित उद्धरण उपन्यासमा प्रयुक्त लामो वाक्य हो । उपन्यासमा गौतमले यो वाक्यलाई एक अनुच्छेद बनाएर प्रस्तुत गरेका छन् । यसरी एक अनुच्छेदसम्मको लामो जटिल वाक्यको प्रयोगले उपन्यासको भाषिक शिल्प प्रयोगशील बन्न पुगेको छ ।

(ख) वाक्यमा संस्कृत श्लोकांशको प्रयोग

यस उपन्यासमा ध्रुवचन्द्र गौतमले वाक्यगठनमा बीचबीचमा संस्कृत श्लोकका अंशलाई स्थान दिएका छन् । जसले भाषा जटिल बन्न पुगेको छ । संस्कृत श्लोकांशहरूलाई बीचमा जोड्नु पनि भाषिक शिल्पमा गरिएको नवीन प्रयोग हो । उपन्यासको चौथो परिच्छेदमा संस्कृत श्लोकको अंशलाई यसरी समावेश गरिएको छ : “दिनचर्या अथवा सिङ्गो आयुकै दृष्टिले पनि कुनै व्यवधान थिएन । जस्तो कि ‘जीवेम शरदः शतम्’ मा पनि

ऋतु अथवा यति वसन्त काटिसकैँ भन्दा पनि ऋतु नै आएको छ” (गौतम, २०६८, पृ. ११) । प्रस्तुत उद्धरणमा ‘जीवेम शरदः शतम्’ संस्कृत श्लोकको अंशलाई ऋतुसँग जोडेर प्रयोग गरिएको छ । यसरी वाक्यको बीचमा संस्कृत श्लोकको अंशलाई प्रवेश गराउनु पनि भाषिक प्रयोगशीलता हो ।

यसैगरी उपन्यासको छत्तिसौँ परिच्छेदमा संस्कृत श्लोकको अंशलाई प्रयोग गरिएको छ । जसलाई यसरी हेर्न सकिन्छ :

त्यजेदेकम् कुलस्यार्थे, ग्रामस्यार्थे कुलम् त्यजेद् आदि भनिएको श्लोक उसको आदर्श थियो । त्यस कारण स्वयं निर्वासित वा अपहृत व्यक्ति गुरुका तुलनामा, उसलाई बस्तीको विकासतिर ध्यान दिनु श्रेयसकर थियो । त्यस कारण सिङ्गो बस्तीको स्वार्थका लागि एकलो गुरुलाई उसले त्याग गर्नु नै उचित र उपयोगी ठान्यो । बहुजनहिताय बहुजन सुखाय, एकजन त्यक्त गर्नु मानवता वा राजनीतिक आधार कुनै दृष्टिले पनि अन्याय वा अमानवीय थिएन (गौतम, २०६८, पृ. १००-१०२) ।

माथिको उद्धरणमा प्रयोग भएका *त्यजेदेकम् कुलस्यार्थे, ग्रामस्यार्थे कुलम् त्यजेद् र बहुजनहिताय बहुजन सुखाय* यी दुवै संस्कृत श्लोकका अंशहरू हुन् । यसरी संस्कृत श्लोकका अंशहरूलाई गौतमले उपन्यासमा प्रयोग गरेका छन् । अतः यसले पनि भाषाशैली प्रयोगशील देखिन्छ ।

(ग) वाक्यमा अङ्ग्रेजी भाषाको प्रयोग

प्रस्तुत उपन्यासको धेरैजसो वाक्यमा उपन्यासकार ध्रुवचन्द्र गौतमले अङ्ग्रेजी शब्दको प्रयोग गरेका छन् । कतै भने सिङ्गो वाक्य नै अङ्ग्रेजी संवादको रहेको छ । जसले भाषाशैली थप जटिल तर चामत्कारिक बन्न पुगेको छ । उपन्यासको सोह्रौँ परिच्छेदमा गरिएको अङ्ग्रेजी भाषाको प्रयोग यस प्रकार छ :

सुरेन्द्र फेरि हाँस्न थाल्यो, जसले यत्रो योजनाको कल्पना गर्छ, त्यसले त्यसलाई लागू गर्ने हैसियत नराख्ला ? तिकडम पार्ट यु क्यान सोलोलि लिभ अन मी । आइ’ल डिलाइटफुली ट्याकल, एभरिथिङ ।

कसले हल्लाउन खोज्दै छ मलाई त्यसोभए । अध्यक्षले अर्को चिन्ता प्रकट गर्‍यो । तिम्रै प्यारो उपाध्यक्षले धपेडी गर्दै छ ।

यु मिन मोहन ?

यस योर मोहन ।

इट्स डिफिकल्ट टु बिलिभ ।

तिम्रै बफदार होइन ? त्यसैले उसमा पनि चाहना जागृत भयो । इट्स टु देयरफोर यु ह्याभ टु बिलिभ । यु ट्रस्टेड द डिफेक्टर्स (गौतम, २०६८, पृ. ४०-४१) ।

यसरी एउटा वाक्यभित्रको मूल कथ्यलाई नै अङ्ग्रेजी भाषामा व्यक्त गर्ने उनको शैली अरुभन्दा फरक देखिन्छ । उपन्यासमा पात्रहरूलाई उनीहरूको परिवेशअनुसार कतै स्थानीय शब्दमा र कतै विदेशी शब्दहरूको वाक्यात्मक प्रयोगमा नै संवाद गराइएको छ । एउटा सिङ्गो वाक्यलाई नै संवादका रूपमा प्रयोग गर्ने गौतमको विशिष्ट शैली यस उपन्यासमा धेरै ठाउँमा पाइन्छ । यसैगरी उपन्यासको सोझै परिच्छेदकै अन्त्यतिर पनि अङ्ग्रेजी वाक्यको प्रयोग भएको छ । जसलाई तल देखाइएको छ :

सुरेन्द्रले बेसरी हाँस्यो र भन्यो, इट्स अ भेरी गुड जोक एज वेल एज भेरी सिरियस टू । अध्यक्षले भन्यो, यी सब ल्याउंदा श्रेणी शर्मालाई पनि ल्याउनु । शी विल प्रोभाइड सम स्पाइसी पालिटिकल स्न्याक्स दिस इभिनिड । सुरेन्द्रतिर हेरेर हाँस्न थाल्यो । भन्यो, आफ्नै मान्छे हो । अन्त जान दिन त भएन नि ? पछि सोध्नुछु गरेन भन्ने आरोप आउन सक्छ । सो शी विल बी इन्टेरोगेटेड स्ट्रङ्गली दिस नाइट (गौतम, २०६८, पृ. ४१-४२) ।

माथिको उदाहरणमा तीनवटा अङ्ग्रेजी वाक्यको प्रयोग भएको छ । यसरी एउटै सिङ्गो वाक्यलाई अङ्ग्रेजी भाषामा लेख्नु गौतमको एक नवीन शैली हो, जसले भाषिक शिल्पलाई प्रयोगशील बन्न मद्दत गरेको छ ।

४.२.५ भाषिक विश्लेषण

भाषिक विश्लेषण पनि प्रयोगशीलताको एक विशेषता हो, जसलाई उपन्यासकार ध्रुवचन्द्र गौतमले यस उपन्यासमा स्थान दिएका छन् । गौतमले यस उपन्यासका कतिपय ठाउँमा आफूले गरेको भाषिक प्रयोगलाई आफैँले विश्लेषण गरेका छन् । उपन्यासको छैठौँ परिच्छेदमा यसको प्रयोग भएको छ : “त्यस बखत मानिस होलो वा अझ विश्राम लिँदै र प्रसन्न हुँदै तनाव भेल्दथ्यो । प्रसन्न हुँदै तनाव भेल्दथ्यो भन्नु क्रोधित हुँदै निदाएको थियो भन्नु जस्तै गौरव्याकरणिक वाक्य मानिन्छ, तैपनि उदाहरण दिन यो उपयुक्त ठानियो” (गौतम, २०६८, पृ. १७) । माथिको उद्धरणमा उल्लेखित पहिलो वाक्यको विश्लेषण उपन्यासकारले तल्लो वाक्यबाट उदाहरण सहित गरेका छन् । यसरी ठाउँठाउँमा गौतमले भाषिक विश्लेषण समेत गरेका छन् । यसबाट उनको भाषा सम्बन्धी गहिरो ज्ञानको जानकारी मिल्दछ । भाषिक विश्लेषणले पनि प्रस्तुत उपन्यासको भाषा प्रयोगशील रहेको देखिन्छ ।

४.२.६ नयाँ उखानको जन्म

प्रस्तुत उपन्यासमा उपन्यासकार ध्रुवचन्द्र गौतमले सामान्य प्रयोगमा नै नयाँ खालका उखानजस्ता वाक्यहरूको प्रयोग गरेका छन् । जसले गर्दा पनि प्रस्तुत उपन्यासको भाषिक शिल्प प्रयोगशील बन्न पुगेको छ । उपन्यासको बाह्रौँ परिच्छेदमा नयाँ उखानको प्रयोग यसरी भएको छ : “सलाई कोरियो, पार्टी फोरियो” (गौतम, २०६८, पृ. ३१) ।

यसैगरी उपन्यासको बयालिसौँ परिच्छेदमा पनि नयाँ उखानको प्रयोग गरिएको छ : “यी सन्तान हुन् कि सन्ताप हुन्” (गौतम, २०६८, पृ. ११६) ।

यसैगरी उपन्यासको उनन्चासौँ परिच्छेदमा नयाँ उखानको प्रयोग गरिएको छ : “पृथ्वी घुमे पनि नघुमे पनि घरखर्चमा त्यसको असर पर्दैन” (गौतम, २०६८, पृ. १४०) ।

यसरी यस उपन्यासमा कतिपय वाक्यहरू सूक्तिपूर्ण बनेर आएका छन् भने कतिपय ठाउँमा व्यञ्जनात्मक एवम् ध्वन्यात्मक वाक्यहरूको पनि प्रयोग गरिएको छ । त्यस्तै चामत्कारिकपूर्ण श्यामव्यङ्ग्य भाषाको प्रयोगले भाषाशैली थप सौन्दर्यपूर्ण बन्न पुगेको छ । यसका आधारमा सातौँ ऋतु उपन्यासको भाषाशैली प्रयोगशील लेखनबाट स्पष्ट रूपमा प्रभावित छ, भनेर निष्कर्ष निकाल्न सकिन्छ ।

४.३ विम्ब र प्रतीक

प्रयोगशील उपन्यास सातौँ ऋतुमा नवीन ढङ्गले विम्ब र प्रतीकको प्रयोग भएको पाइन्छ । समय सापेक्ष राजनीतिक, पारिवारिक, धार्मिक तथा सामाजिकताको प्रतिनिधित्व गर्दै आएका यस्ता विम्ब र प्रतीकको प्रयोगले उपन्यासलाई प्रयोगशील बन्न सफल बनाएको देखिन्छ । विम्ब र प्रतीकलाई अलग अलग शीर्षकमा निम्नानुसारले अध्ययन गरिएको छ :

(क) विम्बको प्रयोग

“शाब्दिक रूपमा विम्ब भनेको छाया, दर्पण, प्रतिविम्ब र प्रतिच्छवि हो । विम्बको यो अर्थ शाब्दिक अर्थ वा पर्याय मात्र हो, तर साहित्यमा विम्बले काव्यविम्बलाई जनाउँछ । सर्जकका मानसपटलमा रहेको मानसिक तस्बिरलाई सम्मूर्तित बनाउने चित्रात्मक भाषा नै विम्ब हो” (गौतम, २०६८, पृ. १) । भाषिक प्रयोगका सन्दर्भमा विम्बविधान भन्नाले कुनै वस्तु, कार्यव्यापार, अनुभूति, विचार, धारणा, मनःस्थिति तथा कुनै संवेदी-परसंवेदी अनुभूतिको अङ्कन-प्रत्यङ्कनका निमित्त गरिने भाषिक व्यवहारविशेष भन्ने बुझिन्छ

(नेपाल, सन् २००५, पृ. १११) । विम्ब भनेको नक्सा वा छाँया हो । शब्दका माध्यमबाट श्रोता वा पाठकका अनुभूतिमा स्थिति, स्थान, घटना, प्रतीति, आस्वाद आदि कुनै कुराको नक्सा उभ्याइदिने तत्त्व विम्ब हो । सातौँ ऋतु उपन्यासमा प्रयुक्त विम्बलाई विस्तृत रूपमा यसरी हेर्न सकिन्छ :

सातौँ ऋतु उपन्यासको शीर्षक नै विम्बात्मक छ । सातौँ ऋतु एक अमूर्त विम्बका रूपमा उपन्यासमा प्रस्तुत भएको छ । यसले तत्कालीन राजनीति, परिवार र समाजमा विद्यमान विकृतिको प्रतिनिधित्व बहन गरेको छ । प्रकृतिमा छ ऋतु हुँदाहुँदै सातौँ ऋतुले प्रकृतिमा हुने विभिन्न किसिमका उतारचढावको वर्णन गर्दै उपन्यासभरि नै एक अमूर्त विम्बबाट मूर्ततामा परिणत गर्न प्रस्तुत उपन्यास सफल भएको देखिन्छ । उदाहरणका लागि उपन्यासको पाँचौँ परिच्छेदबाट साभार गरिएको यो उद्धरणलाई हेर्न सकिन्छ :

वसन्तमा मुना लाग्दै, हरियो हुँदै, कोपिला फूल बनेर फक्रिन्थ्यो । एक्कासी यस्तो लाग्न थाल्दथ्यो, ती नरम र रङ्गीन र निर्दोष फूल एकदमसित कठोर भएका छन् । फक्रिन र नफक्रिनमा मन लागी गर्न थालेका छन् । सारा फूल मौलिक, प्राकृतिक रूपमा ओइलाएरै फुल्न थाल्दथे । जस्तो कुनै शिशु जन्मँदै वृद्ध भएर जन्मेको होस् । तिनलाई टिप्न सजिलो थिएन अब । पहिले सजिलै टिपिने फूलहरु देवकोटाअनुसार ईश्वरको हाँसो पाएका फूल, अब सातौँ ऋतु चढनासाथ अट्टहास गर्न थाल्दथे । सङ्गीतमय हुन छाड्दथे । रङ्गीन हुन छाड्दथे (गौतम, २०६८, पृ. १३) ।

माथिको उद्धरणमा मुना, हरियो, कोपिला, फूल, रङ्गीन, शिशु र वृद्ध जस्ता शब्दहरू मूर्त विम्बका रूपमा प्रयोग भएका छन् । त्यस्तै नरम फूल, निर्दोष फूल, कठोर फूल अमूर्त विम्बका रूपमा प्रयोग भएका छन् । यी मूर्त तथा अमूर्त विम्बहरूले अमूर्त रूपमा प्रयोग भएको सातौँ ऋतु विम्बलाई मूर्तता तुल्याउने काम गरेका छन् । यसैगरी उपन्यासको पाँचौँ परिच्छेदकै अन्त्यतिर पनि विम्बहरूको प्रयोग यसरी गरिएको छ :

- (१) हेमन्त ऋतु छ । जाडो छ । एक्कासी सातौँ ऋतु आफूलाई प्रमाणित गर्न धर्तीलाई उग्र रूपमा तप्त तुल्याइदिन्थ्यो । एसीवालाहरू एसी खोल्न बाध्य हुन्थे ।
- (२) शीतकालमा हिउँ नहुने । हिमालसमेत चट्टान मात्र भएको एक सामान्य पहाडजस्तो देखिन थाल्दथ्यो ।
- (३) ग्रीष्म ऋतुमा मान्छे कठाङ्ग्रीएर ठहरै भएको घटना पनि घटित भएका थिए ।

- (४) सातौं ऋतुको पदार्पणका साथै मान्छे, रुख, विरुवा, फूलपात, पाठापाठी, गाईबस्तु सब अर्के हुन थाल्दथे ।
- (५) पशु सिँगौरी खेल्दथे । पशुको आदर्श आकर्षक लागेर तिनैको शैलीमा मनुष्य पनि सिँगौरी खेलिरहेका देखिन्थे । अल्फो के थियो भने, सबै जना एकै शैलीमा खेल्ने हुनाले, तिनमा भेद गर्न अत्यन्त कठिन हुन्थ्यो ।
- (६) मर्ने कुरा छाडौं । तीस वर्षको एउटा पट्टो व्यक्ति भोलिपल्टै वृद्धावस्थामा प्राप्त भई लट्ठी टेकेर मात्र हिँड्नेलायक रहन्थ्यो (गौतम, २०६८, पृ. १५) ।

माथिको उद्धरण उपन्यासको पाँचौं परिच्छेदबाट साभार गरिएको हो । माथिको उद्धरणमा धर्ती, एसी, हिउँ, हिमाल, चट्टान, पहाड, मान्छे, रुख, विरुवा, फूलपात, पाठापाठी, गाईबस्तु, पशु, लट्ठी जस्ता मूर्त विम्बहरूको प्रयोगले अमूर्त रूपमा प्रयोग भएको सातौं ऋतु विम्बलाई मूर्तता दिने काम गरेको छ । प्रकृतिमा छ ऋतु हुँदाहुदै पनि सातौं ऋतुले प्रकृतिमा हुने विभिन्न किसिमका उतारचढाव, मुना लाग्दा फक्रने, रङ्गीन हुन छोड्ने, हिमालमा हिउँ नभइ चट्टान हुने, ग्रीष्ममा जाडो हुने, जवान मानिस एकाएक वृद्ध हुने, मानिस पनि पशु भई सिँगौरी खेल्ने जस्ता प्राकृतिक वर्णनको शब्द चित्रहरूले यस उपन्यासको सातौं ऋतु शीर्षक विम्बात्मक बन्न पुगेको देखिन्छ ।

सातौं ऋतु उपन्यासको प्रायजसो भाषा विम्बात्मक छ । यस उपन्यासमा वर्तमान समयमा परिवारमा हुने यथार्थ प्रस्तुतिका कारण विम्बको अत्याधिक उपयोग गरिएको छ । परिवेशको प्रस्तुतिमा विम्बको प्रभाव प्राप्त गर्न सकिन्छ । उपन्यासको प्रस्तुतिमा विम्बको प्रभाव प्राप्त गर्न सकिन्छ । उपन्यासको परिवेश र वर्तमान समयको प्रस्तुतिलाई अभिभावकारी बनाउन विम्बात्मक अभिव्यक्तिहरू आएका छन्, जसले कलात्मक सौन्दर्यक मिठास र लय थपेको देखिन्छ । उदाहरणको लागि उपन्यासको आठौं परिच्छेदबाट साभार गरिएको उद्धरणलाई हेर्न सकिन्छ :

घाम तापिरहेका वृद्धहरू आफ्नो अधिकांश समय छोराबुहारीको कुरा काटेरै गुजरान गर्दथे । तिनको विश्वास थियो यसरी आनन्द द्विगुणित हुन्छ । त्यति मात्र होइन, भिटामिन 'डि' पनि बढी प्राप्त हुन्छ ।

तिनका कुराको छाँट :

छोराहरूले राम्ररी पाल्छन् भनेर अभै पनि विश्वास छ ?

राम्ररी पाल्छन् होइन राम्ररी बाल्छन् भन्ने विश्वास छ ।

त्यसैका लागि छोरा भन्ने समय आएछ त ?

राम्ररी पालिदिऊन् होइन राम्ररी पोलिदिऊन्, त्यति हो । नत्र भने मैले कति बाबुलाई छोराहरूले पुरेतको सल्लाहमा विधिवत् मन्त्रोच्चार गराउँदै अधकल्चो नै बाग्मतीमा सेलाएको देखेको छु (गौतम, २०६८, पृ. २३) ।

माथिको उद्धरणलाई हेर्दा वर्तमान समयमा आफ्ना सन्ततिहरूबाट जन्मदिने आमा र बाबाहरू पीडित देखिन्छन् । सन्ततिहरूले राम्ररी पाल्ने आशा मरेपछि राम्ररी पोलिदिए पुग्ने धारणा वृद्ध बाबा आमाको रहेको छ । उद्धरणमा घाम, वृद्ध, पुरेत, मन्त्र जस्ता शब्दहरू मूर्त विम्बका रूपमा प्रयोग भएका छन् । उद्धरणमा वाल्छन्, पोलिदिऊन्, आनन्द र अधकल्चो जस्ता शब्दहरू अमूर्त विम्बका रूपमा प्रयोग भएका छन् । यी विम्बहरूले पारिवारिक विकृतिलाई सङ्केत गरेका छन् । त्यस्तै उपन्यासको परिवेश र वर्तमान समयको प्रस्तुतिलाई पनि अभ्र प्रभावकारी बनाएको छ ।

यसैगरी उपन्यासको तेइसौँ परिच्छेदबाट साभार गरिएको यो उद्धरणलाई पनि हेर्न सकिन्छ : “उसलाई कम्प्युटरजस्ता यान्त्रिक कुरासित पनि भावनात्मक लगाव छ । उहिलेकी शकुन्तलाको वृक्ष, लता, पशुपन्ध्रीसित भावनात्मक सम्बन्ध थियो । यो त त्योभन्दा पनि अधि बढी । एउटा निर्जीव, इनेनिमेट वस्तुसित समेत भावनात्मक सम्बन्ध राख्छे, त्यो पनि लोग्ने र सन्तानभन्दा बढी नै, घटी होइन । आजको युगमा यो एउटा ठूलो कुरो होइन” (गौतम, २०६८, पृ. ६९) । माथिको उद्धरणमा प्रयुक्त कम्प्युटर, लता, वृक्ष, पशुपन्ध्री जस्ता मूर्त विम्बहरूको प्रयोगले पनि उपन्यासको वर्तमान समयको प्रस्तुतिलाई थप कलात्मक बनाएको छ ।

माथि प्रस्तुत गरिएका उदाहरणहरूलाई विचार गर्दा यस उपन्यासमा प्रशस्त मूर्त तथा अमूर्त विम्बहरूको प्रयोग भएको प्रष्ट हुन्छ । यस उपन्यासको शीर्षक *सातौँ ऋतु* नै एउटा अमूर्त विम्बको रूपमा प्रस्तुत भएको देखिन्छ । यही अमूर्त रूपमा प्रस्तुत भएको सातौँ ऋतु विम्बलाई मूर्तता तुल्याउन प्रयोग भएका विभिन्न सजीव तथा निर्जीव नवीन विम्बहरूले उपन्यासलाई प्रयोगशील बन्न थप सहयोग प्रदान गरेको छ । यसरी मूर्त तथा अमूर्त नवीन विम्बहरूलाई प्रयोग गरेर उपन्यासकार गौतमले अभिव्यक्तिमा तीव्रता थपेका छन् । यस्तो तीव्र अभिव्यक्तिले गर्दा पाठक पढ्दा पढ्दै केही बेर त्यसैको बारेमा सोचन बाध्य हुन्छ ।

(ख) प्रतीकको प्रयोग

साधारणतः प्रतीक भन्नाले प्रतिमा, चिह्न, लक्षण, प्रतिमूर्ति आदि भन्ने बुझिन्छ । कला वा साहित्यमा यस शब्दको व्यवहार कुनै विषयलाई अभिव्यक्ति दिने क्रममा समान गुणका आधारमा दृश्य वा अदृश्य अन्य कुनै वस्तु वा चिनु भन्ने तात्पर्य बुझिन्छ । कुनै एउटा मन्त्र वा श्लोक, वाक्यको पूरा अर्थबोध गराउन राखिएको कुनै अर्को पद, अक्षर आदि भन्ने अर्थमा पनि यो शब्द प्रयोग गरिन्छ (पोखरेल र अन्य, २०४०, पृ. ८७३) । प्रतीकले एकातिर अमूर्त र अव्यक्त भावलाई मूर्तता र अभिव्यक्ति दिने काम गर्दछ । अर्कातिर प्रतीकको प्रयोगले अभिव्यक्तिमा मितव्ययिता पनि कायम गर्दछ । त्यसैले आख्यानमा प्रतीकको समुचित प्रयोगले कलात्मकतामा वृद्धि आउँछ । प्रतीकले अमूर्तलाई मूर्तता दिन कुनै मूर्त वस्तुको प्रयोग गर्छ (नेपाल, सन् २००५, पृ. ११७) । मूलतः प्रतीकहरूले अमूर्त विषय वा वस्तुलाई मूर्त बनाउन प्रमुख भूमिका खेल्दछन् । यसर्थ प्रतीकलाई मानव जीवनका विविध कुण्ठा, पीडा, भावना, चाहना, विचार र अन्य संवेदनाहरूको सार्थक उद्घाटन गर्न सक्ने अवयव र विम्बको समीपस्थ शब्दका रूपमा विद्वानहरूले चिनाएको पाइन्छ (गौतम, २०६०, पृ. ४३) । उपन्यासमा प्रयुक्त विभिन्न प्रतीकहरूलाई तल उदाहरण सहित प्रष्ट्याउन खोजिएको छ ।

प्रस्तुत उपन्यासको शीर्षक सातौँ ऋतु अप्राकृतिक समाजबोध, युगबोध र जीवनबोधको प्रतीक हो । परम्परित रूपमा छ ओटा ऋतुको वर्णन पाइन्छ तर यस उपन्यासमा सातौँ ऋतुको वर्णन गरिएको छ । घुमाउरो पारामा वर्तमान समयका राजनीतिक, समाजिक र पारिवारिक विकृतिको भण्डाफोरको सङ्केत शीर्षकीकरणमा आएको सातौँ ऋतुले गरेको छ । सातौँ ऋतु शब्द हरेक क्षेत्रमा फैलिएको विकृतिको प्रतीक हो । सातौँ ऋतुलाई अप्राकृतिक समाजबोध, युगबोध र जीवनबोधका प्रतीकात्मक रूपमा यसरी देखाइएको छ : “सातौँ ऋतुको पदार्पणका साथै मान्छे, रुख, विरुवा, फूलपात, पाठापाठी, गाईवस्तु सब अर्कै हुन थाल्दथे । पशु सिँगौरी खेल्दथे । पशुको आदर्श आकर्षक लागेर तिनैको शैलीमा मनुष्य पनि सिँगौरी खेलिरहेका देखिन्थे । अल्भो के थियो भने, सबैजना एकै शैलीमा खेल्ने हुनाले, तिनमा भेद गर्न अत्यन्त कठिन हुन्थ्यो” (गौतम, २०६८, पृ. १५) । माथिको उद्धरण उपन्यासको पाँचौँ परिच्छेदबाट साभार गरिएको हो । प्रस्तुत उद्धरणले अस्वाभाविक परिवर्तनले पारेको प्रभावगत सङ्केत गरेको छ ।

मान्छे, प्रकृति वा अन्य प्राणीहरूको समेत नैसर्गिक पहिचानलाई चुनौती दिने गरिको यस परिवर्तनले वैधानिक छ ओटा ऋतुहरूलाई नै छायामा पारेको र तदनुकूल अप्राकृतिक जीवन शैलीलाई मान्छेले रोज्न थालेको सन्दर्भको चर्चा यहाँ गरिएको छ । मान्छे भन्नु उदण्ड र भन्नु संवेदनाहीन बन्दै गरेको कुराप्रति सङ्केत गरिएको छ । जब प्रकृति वा जीवनशैलीले अस्वाभाविक रूप धारण गर्दछ, तब त्यहाँ सातौँ ऋतुले प्रवेश गरेको हुन्छ, भन्ने सन्दर्भबाट यसलाई थप स्पष्ट पारिएको छ ।

माथि जुन परिवारका सदस्यलाई निकृष्ट र अधम भनी अभिनन्दन गरियो, त्यसका युवाहरूको व्यवसायविहीन लठुवा भनेर समाजमा प्रसिद्धि थियो ।

ती अधम हुने कारण पनि सातौँ ऋतुको उन्नत प्रभाव मानिन्थ्यो । अनि त्यसैगरी कहिलेकाहीं असल हुन्थे भने पनि यही सातौँ ऋतुका कारण हुन्थे । एउटै औषधिले मोटाउने पनि दुब्लाउने पनि विज्ञापन गरिए भैं (गौतम, २०६८, पृ. १९) ।

प्रस्तुत उद्धरण उपन्यासको छैठौँ परिच्छेदबाट साभार गरिएको हो । माथिको उद्धरणमा सिङ्गो बस्ती निकृष्ट र अधम बन्दै गएको र मानव मानवीय मर्यादाबाट गिर्दै गएको कुरालाई अगाडी सारिएको छ । यसको कारण अप्राकृतिक पहिचान बोकेको सातौँ ऋतु नै हो भन्ने उपन्यासकारको ठहर छ । यति मात्र होइन, यसले चाह्यो भने एउटा विज्ञापनमा पाइने अस्वाभाविक सन्देश जस्तै नमिल्दा कुराहरूलाई पनि मिलाइदिन र जादुगरीपूर्ण प्रभाव देखाइदिन सक्छ, भन्ने सन्दर्भबाट वर्तमान नेपाली परिवेशमा हुने गरेका अस्वाभाविक घटना र सन्दर्भहरूप्रति लक्षित गरिएको छ । माथि उल्लेखित दुई उद्धरणहरूका आधारमा यस उपन्यासको शीर्षक सातौँ ऋतु वर्तमान नेपाली सामाजिक परिवेशको स्वरूपमा फैलिएको विकृतिको प्रतीक हो, भन्ने प्रष्ट हुन्छ ।

यसैगरी यस उपन्यासको वृद्ध पात्र जीवन संघर्ष गरेर बाँच्न सक्ने मानव प्रतीक हो । उदाहरणका लागि उपन्यासको छब्विसौँ परिच्छेदबाट साभार गरिएको निम्नलिखित उद्धरणलाई हेर्न सकिन्छ :

वृद्धले बुझेको वास्तविकता :

एक्लो हुन बाहिर जानु पर्दैन । घरै पर्याप्तभन्दा बढी छ । ताप, पश्चाताप, अपराधबोध, खिन्नता, विषाद, पराजय, प्रेसन-डिप्रेसन अनि हत्या/आत्महत्यासम्म पनि सब घरभित्रै सस्तो दरभाउमा उपलब्ध हुन्थे । किन जानुपर्ने अन्त भौँतारिन ? त्यसै पनि हाइपर आशावादी मान्छे बन्न सकिएन, यसको केही पछुताउ अवश्य छ, तर धेरै होइन (गौतम, २०६८, पृ. ७३) ।

माथिको उद्धरणबाट उपन्यासको पात्र वृद्धले बाँच्नका लागि जीवन संघर्ष कति गरेको छ, भन्ने प्रष्ट हुनजान्छ । सबै घरपरिवार भएर पनि वृद्ध नितान्त एकिलएको छ । थुप्रै पीडाहरू खेप्दै वृद्ध बाँचिरहेको छ । यसैगरी उपन्यासमा बाहुबली बस्तीमा रहेका बालबालिकालाई घरमा राखी श्रमशोषण गर्नु अन्यायको प्रतीक हो ।

घरमा काम गर्ने एउटी सानी केटी थिई । बालश्रम नै थियो । तर के गर्नु ? केटी आमाबाबुको निर्धन सन्तान । पढाइदिने कबोलमा बसेकी थिई । स्कूल पठाइन्थ्यो । छाडेर जाली भन्ने भयले मात्र घरका खास गरी आइमाईहरू माया गर्दथे, अन्य कारणै छैन । केटी थालनीमा नबुझेर बसी । चकित भई । यिनीहरूलाई के भयो अचानक, यस्तो माया कसरी गरे ? तिनका पाहुना जो आफ्ना काम गर्ने केटा/केटीलाई आफ्नै हातले दुखाएरै भर्खर जगल्ट्याएर आएका हुन्थे, यस्तो दृश्य देखेर सतर्क हुन्थे । यहाँकी केटी र हाम्री केटीहरूको भेट नहोस् ।

तर पाहुना वा छिमेकी जानासाथ, ती पनि व्यवहारिक रूपमा आफ्नो व्याघ्र वा सिंह स्वरूप धारण गरिहाल्दथे । तत्काल भन्न थाल्दथे, पढ्ने स्कूलमा । यहाँ तँलाई काम गर्न राखेको हो, काम गर्ने । अलिक समय होमवर्कलाई उब्रियो भने उब्रियो, होइन भने, टिभीका लागि छाडिदिन्थे । यी बालश्रमिक पनि टिभी हेर्दै, नायक-नायिकाको दुःखमा दुःखी हुँदै सुखमा सुखी हुँदै तिनकै सम्पन्नतालाई आफ्नो ठान्दै रमाइरहेका देखिन्थे । व्यर्थ र भ्रमको सुखदुःख हुन्थ्यो तिनीहरूको । आमाबाबु छैनन् । घर छैन । तैपनि भविष्य कुरेर कमाउँदै र भएभरको भाँडा मस्काउँदै कल्पनाशील बन्थे (गौतम, २०६८, पृ. ३१) ।

माथिको उद्धरण उपन्यासको बाह्रौँ परिच्छेदबाट साभार गरिएको हो । यस उद्धरणले अन्यायको सङ्केत गरेको छ । यहाँ घरको काम र आफ्नो स्वार्थपूर्तिका लागि पढाउने बहानामा बालश्रम भइरहेको छ । कामबाट भाग्ने हो की भन्ने त्रासले अलिअलि देखावटी माया दिएका छन् । पाहुना वा छिमेकी आउँदा माया गरेजस्तो गर्ने र गएपछि बाघले मृग भ्रम्टिए भैं भ्रम्टिने प्रवृत्तिले बालबालिकामाथि अन्याय भइरहेको प्रष्ट हुन्छ ।

यसैगरी उपन्यासमा बाहुबलीले घरमा तीन छोरी र श्रीमती हुँदा पनि पुन अर्को विवाह गर्नु नैतिक पतनको प्रतीक हो । उदाहरणका लागि उपन्यासको अठारौँ परिच्छेदबाट साभार गरिएको यो उद्धरणलाई हेर्न सकिन्छ : “यही बाहुबली विचारणीय छ । उसकी पहिली स्वास्नीबाट तीन छोरी नै छोरी जन्मे । बस्तीको नियम त पूरा भयो, बाहुबलीको छोराको हिरिस मरेन । त, प्रकट छ, गृहलक्ष्मी-२ को विधिविधानसहित प्रवेश गराइयो । पहिले घरमा, पछि ओछ्यानमा । त्यसबाट छोराछोरीको आगमन भयो संसारमा” (गौतम, २०६८, पृ. २६-२७) । प्रस्तुत उद्धरणले

नैतिक पतनको सङ्केत गरेको छ । घरमा तीन छोरी र श्रीमती हुँदाहुँदै पनि अर्को विवाह गर्नु नैतिक पतनको प्रतीक हो । सन्तानमा छोरा नै आवश्यक ठान्दै दोस्रो विवाह गर्नु भनेको पितृसत्तात्मक सोचबाट ग्रसित हुँदै स्त्रीलाई भोगचलनका रूपमा मात्र सोच्नु हो । नारीमाथिको दमन पनि हो ।

यसैगरी बाहुबली बस्तीमा चुनाव हुँदा अध्यक्ष पदमा एकमात्र उमेदवार हुनुपर्छ अरु कोही हुनुहुँदैन भन्नु उच्च अहमताको प्रतीक हो । उदाहरणका लागि उपन्यासको तिसौं परिच्छेदबाट साभार गरिएको यो उद्धरणलाई हेर्न सकिन्छ : “वर्षौँदेखि बाहुबली बस्तीको अध्यक्षको रूपमा निर्विरोध श्रेष्ठ बाहुबली अर्थात् वरिष्ठ बाहुबली नै चुनिन्थ्यो । सबको धारणा थियो, अध्यक्ष पद बाहुबलीकै हो । त्यसकारण, चुनाव कहिल्यै हुँदैनथ्यो । बाहुबली सर्वसम्मत भएर पदमा विराजमान हुन्थ्यो । यसमा कसैलाई चासो न आपत्ति थियो” (गौतम, २०६८ : ८३) । माथिको उद्धरणमा बाहुबली बस्तीमा चुनाव हुँदा एकल रूपमा बाहुबली नै चुनावमा उपस्थित भएको छ । अरु कोहि पनि उपस्थित भएका छैनन् । जसबाट अरुलाई उठ्न नदिएको कुरा प्रष्ट हुन जान्छ । जसले अहमतालाई सङ्केत गरेको छ । यसैगरी उपन्यासको ते तिसौं परिच्छेदमा पनि अहमताको प्रतीक भल्किएको छ :

बस्तीको समस्यामा थप वृद्धि भयो । गुरु चुनावमा उठ्छ भन्ने खबर बाहुबलीलाई कसरी सुनाउने ? तर खबर त दिनैपर्‍यो । सुन्नासाथ, बाहुबली निकैवेर हाँस्यो । यस्तो जस्तो बस्तीले उसलाई सबभन्दा काउकुती लगाउने हास्य सुनिएको होस् । क्रमशः ऊ गम्भीर हुँदै गयो । त्यसपछि उसको अनुहार रातो हुन थाल्यो । बुझेले ठीक बुझ्छ, ऊ क्रोधित हुन थालेको थियो । यता र उता गर्न थाल्यो । त्यसपछि एक्कासि टेबिलमा मुक्की हिकार्उँदै भन्यो, “त्यसलाई यत्रो आँट कसरी आयो ? आजसम्म कसैले नगरेको आँट । मेरै स्कूलबाट पालिने मास्टर मैसित ठोकिने ? त्यसलाई उकास्ने तत्त्वहरू पनि होलान् ? एकलै छैन त्यो यस षडयन्त्रमा” (गौतम, २०६८, पृ. ९५-९६) ।

प्रस्तुत उद्धरणमा सदा भैं आउने चुनावमा बाहुबली निर्विरोध र सर्वसम्मत रूपमा अध्यक्ष हुने ढुक्कका साथ बसेको तर बस्तीकै एक लुरे मास्टरले चुनावमा उठ्ने घोषणा गरेको कुरा थाहा पाएपछि क्रोधित बनेको छ । यसरी क्रोधित हुँदै विपक्षी उमेदवारलाई गालिगलौज गर्नु, अध्यक्ष पद आफ्नो मात्र भएको र यसलाई कसैले खोस्न नसक्ने ठान्दै घमन्ड गर्नु अहमताको प्रतीक हो ।

यसरी प्रस्तुत उपन्यासमा सामाजिक, राजनीतिक र पारिवारिक विकृतिलाई विभिन्न विम्ब र प्रतीकका माध्यमबाट प्रष्ट पारिएको छ । यस उपन्यासको शीर्षक सातौँ ऋतु विम्बात्मक पनि छ र प्रतीकात्मक पनि छ । समाज, राजनीति तथा परिवारमा हुने सबैखाले विकृतिलाई सातौँ ऋतुको संज्ञा दिइएको छ । माथि उल्लेखित विम्ब तथा प्रतीकका उद्धरणहरूबाट यस उपन्यासको विम्ब तथा प्रतीक पनि प्रयोगशील बनेको छ ।

४.४ शीर्षक विधान

सातौँ ऋतु उपन्यासको शीर्षकीकरण प्रतीकात्मक रूपमा भएको छ । परम्परित रूपमा छ ओटा ऋतुको वर्णन पाइन्छ तर यस उपन्यासमा सातौँ ऋतुको वर्णन गरिएको छ । घुमाउरो पारामा वर्तमान समयका राजनीतिक, सामाजिक र पारिवारिक विकृतिको भण्डाफोरको सङ्केत शीर्षकीकरणमा आएको सातौँ ऋतुले गरेको छ । अतः यस उपन्यासको शीर्षकीकरण प्रयोगवादी शैलीमा गरिएको छ, भन्ने तथ्य फेला पार्न सकिन्छ । सातौँ र ऋतु दुई पदहरू मिलेर यस उपन्यासको शीर्षकीकरण भएको छ । सातौँ विशेषण र ऋतु नामपदको संयोजनबाट पूर्ण भएको प्रस्तुत शीर्षकमा सातौँ तद्भव र ऋतु तत्सम शब्द हो । प्राकृतिक रूपमा ऋतुहरू पूर्वमा छ ओटा हुन्छन् भने पश्चिममा चार ओटा हुन्छन् तर यस उपन्यासमा सातौँ ऋतुको उल्लेख देखासाथ यो यसै सोभो हिसाबले प्रयोग गरिएको शब्द होइन भनेर जोकोहीले अनुमान लगाउन सक्छ । यहाँ सातौँ ऋतुलाई स्वाभाविक प्रकृति, स्वाभाविक जीवनशैली, स्वाभाविक सांसारिक एवम् सामाजिक गतिविधिका विपरीत भिन्न सन्दर्भको परिस्थितिका रूपमा चित्रण गरिएको छ । उपन्यासको चौथो परिच्छेदमा सातौँ ऋतुको वर्णन यसरी भएको छ, जसले शीर्षकीकरणलाई पुष्टि गर्न मद्दत गरेको छ :

त्यो ऋतु आइसकेको थियो, जसको हामीलाई सधैं प्रतीक्षा पनि भइरहन्थ्यो । आतङ्क पनि हुन्थ्यो । त्यो सातौँ ऋतु थियो । यहाँ मात्र देखिने । ऋतुले आफैँ निर्णय गर्दथ्यो, त्यो कुन रूपमा कुनकुन घर र बस्तीका कुनकुन भागमा प्रकट हुन्छ । बस्तीको साँधसिमाना आफैँ तोक्थ्यो । घरमा पनि व्यक्तिहरू छानेर मात्र प्रकट हुन सक्दथ्यो ।

कालिदास, लेखनाथसमेत प्राचीन वेदपुराणले आजसम्म छ ऋतुले काम चलाएका थिए । पश्चिमतिर चार भन्छन् । सबको कार्य सञ्चालन यत्तिकैले विधिवत् र मज्जासित चलिरहेकै थियो । सातौँ ऋतु नाटकीय थियो, तर प्रमाणविहीन किमार्थ थिएन ।

जुन यो सातौं ऋतुको प्रादुर्भाव भएको थियो, त्यो हाम्रो आवश्यकता थिएन । हाम्रो काम भनिहालियो, पूर्वावस्थामै राम्ररी चलिरहेको थियो । हामीलाई त आवश्यक थिएन, प्रकृतिले नै आवश्यक ठानिदियो । के लाग्छ (गौतम, २०६८, पृ. ११-१३) ?

माथिका उद्धरणहरूले सातौं ऋतु भनेको अहित र अस्वाभाविकताको प्रतिविम्ब हो, भन्ने प्रमाणित गरिदिएका छन् । कुनै प्रकृतिमा वा समाजमा नचाहिँदो काम भयो वा चलन चल्तीभन्दा केही फरक गतिविधिहरू देखिन थाले भने त्यसलाई सातौं ऋतुको संज्ञा दिनुपर्ने तर्क यस उपन्यासको रहेको छ । यो जन चाहना विपरीतको परिवर्तन वा परिस्थिति हो । यति मात्र कि यसको आगमन मान्छेले मात्र होइन, भगवानले पनि रुचाउँदैनन् भन्ने कुराको सङ्केत यस उपन्यासको पाँचौं परिच्छेदमा यसरी गरिएको छ :

सातौं ऋतुको फूल मन्दिरमा चढाउँदा पनि त्यसको अपेक्षित असर देखा परेन । सुने अनुसार कतैकतै त कलात्मक किसिमले कुँदिएका प्राचीन देवी देवताले समेत त्यस्तो फूल चढाउँदा नाटकीय फिल्मी शैलीमा क्रोध जनाउँदै खुट्टा भट्कारिदिएका थिए रे । फूल होइन, सर्प चढाएभैं । यद्यपि शिवजी त सर्प चढाउँदा भन्नु प्रसन्न हुनुपर्ने हो । थाहा पाइयो, उनी पनि यो सातौं ऋतुको फूलले बनेका सर्पबाट उद्विग्न भए ।

सबभन्दा चकित ब्रह्माजी थिए रे । सृष्टि उनले रचेको । ऋतु, संवत्सर, मास, सूर्य, चन्द्र अनि प्रकृति, समुद्र, पहाड, खोलानाला त्यसैगरी वृक्षलतादि, पुष्प, पत्र सब उनैका रचना थिए । तर उनले बनाउँदै नबनाएको यो ऋतु कसरी निर्मित भयो ? कसले जन्म दियो त्यसलाई ? त्यो पनि अन्य सारा ऋतुलाई तुच्छ सावित गर्दै । यसरी ब्रह्माजी दिनरात अपमानित अनुभव गर्दै तनावमा रहन थाले । उनी स्वयम् आफूलाई उक्त ऋतुले हाँक दिँदै तुच्छ सावित गरेको अनुभव गर्न थाले (गौतम, २०६८, पृ. १४) ।

प्रस्तुत उद्धरणमा सातौं ऋतुमा फुलेको फूल देवतालाई पनि स्वीकार्य नभएको र स्वयम् ब्रह्माजी पनि आफूले सिर्जना गरेको ऋतुहरूलाई तुच्छ सावित गर्दै आएको यस ऋतुबाट आफू अपमानित महसुस गरिरहेको सन्दर्भ उठान गरी, यो अस्वाभाविकताको उदाहरण भएको कुरा पुष्टि गरिएको छ । यसलाई कतै पनि राम्रो रूपमा नलिइने र खराबीका रूपमा नै प्रयोग गरिने कुराको सङ्केत उपन्यासकार स्वयम्ले उपन्यासको नवौं परिच्छेदमा प्रयुक्त यस भनाई मार्फत गरेका छन्: “बाहुबली बस्तीमा कुनै पनि अव्याख्येय कुरालाई सातौं ऋतुको खातामा हालेर ढुक्क निदाउने चलन थियो” (गौतम, २०६८, पृ. २५) । सातौं ऋतु प्रकृतिको विकृत रूप हो भन्ने कुरालाई यस उपन्यासमा विभिन्न ठाउँमा कतै अभिव्यक्तिका क्रममा त कतै प्राकृतिक परिवर्तनका क्रममा

देखाइएको छ । यसले प्रकृति, वातावरण र जीवन शैलीमा नै प्रत्यक्ष असर पार्ने कुराको सङ्केत गरेको छ । उदाहरणका लागि उपन्यासको त्रिचालिसौँ परिच्छेदबाट साभार गरिएको यो उद्धरणलाई हेर्न सकिन्छ : “यही सातौँ ऋतु कहिले बादलभैँ, कहिले भाइरसभैँ सङ्क्रमण/सञ्चरण गरिरहन्थ्यो” (गौतम, २०६८, पृ. १२०) । यसैगरी उपन्यासको अन्तिम परिच्छेदमा प्रयुक्त उद्धरणलाई पनि हेर्न सकिन्छ : “सातौँ ऋतुमा अनेक हुँदा रहेछन् । ब्रह्माण्डै फेरिएजस्तो लाग्ने । प्रकृतिसमेत अप्राकृतिक हुँदै गएको लक्षणजस्तो लाग्ने” (गौतम, २०६८, पृ. १५८) । यसरी माथिका सबै उद्धरणहरूलाई मनन गर्दा सातौँ ऋतु उपन्यासको शीर्षकीकरण परम्परित रूपमा नभएर अलि फरक र प्रयोगशील शैलीमा राखिएको छ, भन्ने कुरा स्पष्ट हुन जान्छ ।

यो शब्द सुरुमा अव्यवहारिक र गलत जस्तो लागे पनि उपन्यासको सम्पूर्ण कथावस्तुले पूर्णता पाउँदा र केन्द्रीय कथ्यले सार्थक परिणाम प्राप्त गर्दा भने पारिभाषिक शब्दका रूपमा उभिन थाल्दछ । नमिल्दो परिवेश, नमिल्दो जीवन पद्धति वा जन चाहना विपरीतका जुनसुकै क्रियाकलापहरूलाई एउटै शब्दले सम्बोधन गर्नुपर्‍यो भने त्यसलाई सातौँ ऋतु भन्नु पर्दछ, भन्ने निष्कर्ष यस उपन्यासको शीर्षकीकरणबाट निस्कन्छ । यसकारण अभिधाका तहमा नभएर प्रतीकात्मक रूपमा यस उपन्यासको शीर्षक प्रयोगशील र सार्थक बन्न पुगेको छ ।

४.५ निष्कर्ष

उपन्यासकार ध्रुवचन्द्र गौतमद्वारा लिखित सातौँ ऋतु उपन्यासमा प्रयुक्त श्यामव्यङ्ग्य भाषाको प्रयोग, नवीन स्वनिर्मित शब्दको प्रयोग, अश्लील शब्दको प्रयोग, वाक्य संयोजनमा अनेक रूपता, भाषिक विश्लेषण र नयाँ उखानको प्रयोगले भाषाशैली प्रयोगशील बन्न पुगेको छ । प्रयोगशील उपन्यास सातौँ ऋतुमा नवीन ढङ्गले विम्ब र प्रतीकको प्रयोग भएको पाइन्छ । समय सापेक्ष राजनीतिक, पारिवारिक, धार्मिक तथा सामाजिकताको प्रतिनिधित्व गर्दै आएका यस्ता विम्ब र प्रतीकको प्रयोगले उपन्यासलाई प्रयोगशील बन्न सफल बनाएको देखिन्छ । सातौँ ऋतु एक अमूर्त विम्बका रूपमा उपन्यासमा प्रस्तुत भएको छ । यसले तत्कालीन राजनीति, परिवार र समाजमा विद्यमान विकृतिको प्रतिनिधित्व बहन गरेको छ । यस उपन्यासको शीर्षक सातौँ ऋतु वर्तमान नेपाली सामाजिक परिवेशको स्वरूपमा फैलिएको विकृतिको प्रतीक हो । यस उपन्यासको पात्र वृद्ध

जीवन संघर्ष गरेर बाँच्न सक्ने मानव प्रतीक हो । बाहुबली बस्तीमा विद्यमान युवाहरूको गुण्डागर्दी र बालबालिकालाई घरमा पठाउने बहानामा काम गर्न लगाउनु अन्यायको प्रतीक हो ।

सातौँ ऋतु उपन्यासको शीर्षकीकरण प्रतीकात्मक रूपमा भएको छ । सातौँ र ऋतु दुई पदहरू मिलेर यस उपन्यासको शीर्षकीकरण भएको छ । सातौँ विशेषण र ऋतु नामपदको संयोजनबाट पूर्ण भएको प्रस्तुत शीर्षकमा सातौँ तद्भव र ऋतु तत्सम शब्द हो । नमिल्दो परिवेश, नमिल्दो जीवन पद्धति वा जन चाहना विपरीतका जुनसुकै क्रियाकलापहरूलाई एउटै शब्दले सम्बोधन गर्नुपर्‍यो भने त्यसलाई सातौँ ऋतु भन्नु पर्दछ, भन्ने निष्कर्ष यस उपन्यासको शीर्षकीकरणबाट निस्कन्छ । यसकारण अभिधाका तहमा नभएर प्रतीकात्मक रूपमा यस उपन्यासको शीर्षक प्रयोगशील र सार्थक बन्न पुगेको छ । यसरी विभिन्न कोणबाट नियाल्दा सातौँ ऋतु एक उत्कृष्ट प्रयोगशील उपन्यास बन्न पुगेको छ ।

पाँचौँ परिच्छेद

सारांश तथा निष्कर्ष

५.१ सारांश

ध्रुवचन्द्र गौतम (२०००) नेपाली साहित्यको आख्यान विधाका प्रतिभा हुन् । उनका एकल पच्चिसओटा र सहलेखनबाट सिर्जना भएका चारओटा गरी जम्मा उनन्तीसओटा औपन्यासिक कृतिहरू प्रकाशित छन् । उनका उक्त कृतिहरू मध्ये सातौँ ऋतु उपन्यासको प्रयोगशीलतालाई मूल समस्याको रूपमा अध्ययन गरिएको प्रस्तुत शोधपत्रको सारांश र निष्कर्षलाई केलाउने काम यस अध्यायमा गरिएको छ ।

प्रस्तुत शोधपत्र पाँचओटा परिच्छेदमा विभक्त छ । यसको पहिलो परिच्छेद “शोध परिचय” सँग सम्बन्धित छ । यसमा विषयको सङ्क्षिप्त परिचय प्रस्तुत गरी समस्याकथन, उद्देश्य, पूर्वकार्यको समीक्षा, शोधको औचित्य र महत्त्व, शोधकार्यको सीमाङ्कन, शोधविधि, सामग्री सङ्कलन र विश्लेषण विधि आदिको चर्चा गरी शोधकार्यका लागि रूपरेखा प्रस्तुत गरिएको छ ।

यस शोधपत्रको दोस्रो परिच्छेद “प्रयोगशीलताको सैद्धान्तिक अवधारणा” मा आधारित छ । यसमा विषय परिचय, प्रयोगशीलताको शाब्दिक अर्थ, परिभाषा, अवधारणा, विशेषताहरू र नेपाली उपन्यासमा प्रयोगशीलताको प्रारम्भ र विकासमाथि चर्चा गर्दै अन्त्यमा निष्कर्ष प्रस्तुत गरिएको छ ।

यस शोधपत्रको तेस्रो परिच्छेद कृति विश्लेषणको मूल खण्ड हो । यस परिच्छेदलाई “सातौँ ऋतु उपन्यासको विषयवस्तुमा प्रयोगशीलता” शीर्षक राखिएको छ । यस परिच्छेदमा प्रस्तुत उपन्यासको कथानक, चरित्र, परिवेश, दृष्टिविन्दु र उद्देश्यमा प्रयुक्त प्रयोगशीलताको सूक्ष्म विश्लेषण गरी अन्त्यमा निष्कर्ष दिइएको छ ।

यस शोधपत्रको चौथो परिच्छेदलाई “सातौँ ऋतु उपन्यासको शिल्पमा प्रयोगशीलता” शीर्षक राखिएको छ । उपन्यासका सबै तत्त्वहरूलाई एकीकृत गरी तिनको सम्मिलनबाट एउटा पूर्ण रूप दिने काम शिल्पले गर्दछ । लेखकले चाहेअनुरूप उपन्यासको ढाँचा निर्माण गर्दछ, भने पाठकलाई नवीन अनुभूति, विशिष्ट प्रभाव र उत्कृष्ट सौन्दर्य प्रदान गर्ने कामलाई शिल्प भनिन्छ । यस परिच्छेदमा भाषाशैली, विम्ब र प्रतीक र शीर्षक विधानजस्ता

उपन्यासका औपन्यासिक तत्त्वहरूमा प्रयुक्त प्रयोगशीलताको सूक्ष्म विश्लेषण गरी अन्त्यमा निष्कर्ष प्रस्तुत गरिएको छ ।

यस शोधपत्रको पाँचौँ परिच्छेद “सारांश तथा निष्कर्ष” मा केन्द्रित रहेको छ । यस परिच्छेदमा अधिल्ला चार परिच्छेदको विश्लेषणबाट प्राप्त निष्कर्षहरूलाई सारांश र निष्कर्ष दुई खण्डमा विभाजन गरी प्रस्तुत गरिएको छ ।

५.२ निष्कर्ष

ध्रुवचन्द्र गौतम नेपाली साहित्यको प्रयोगशील आख्यान क्षेत्रका विशिष्ट व्यक्तित्व हुन् । उनको *अन्त्यपछि* (२०२४) उपन्यासबाट नेपाली उपन्यासको परम्परामा प्रयोगवादी धाराको थालनी भएको हो । यसपछिका उनका पूर्व उल्लेखित दुई दर्जनभन्दा बढी उपन्यासहरूले नेपाली उपन्यास परम्परामा एकपछि अर्को गर्दै नयाँ शैली र नयाँ शिल्पको विकास गर्दै लगेका छन् । *सातौँ ऋतु* उनको उपन्यास यात्राको पछिल्लो चरणको कृति हो । यही उपन्यासमा प्रयोगशीलताको अध्ययन यस शोधकार्यको मूल समस्या हो । यो उपन्यास वि.सं २०६८ सालमा साभा प्रकाशनबाट प्रकाशित भएको हो । यो उपन्यास १५९ पृष्ठमा संरचित छ । यसमा अध्यायका सन्दर्भहरू कागजको केही भाग छोडेर मात्र फेरी पनि कथालाई गति दिँदै उपन्यासको विषय संयोजन गरिएको छ । प्रस्तुत उपन्यास साना र ठूला गरी जम्मा सन्ताउन्न परिच्छेदमा विभाजित बनेको छ । परिच्छेदमा कुनै पनि शीर्षक उल्लेख गरिएको छैन । एउटा परिच्छेद समाप्त भएपछि अलिकति खाली ठाउँ छोडेर अर्को परिच्छेदको प्ररम्भ भएको छ ।

साहित्यको क्षेत्रमा देखापरेको प्रयोगशीलता एक नवीनतम चिन्तन हो । यस चिन्तनले परम्परित मूल्य तथा आस्थाहरूलाई भत्काउँदै नवीन काव्यमूल्यको स्थापित गर्दैछ । प्रयोगशीलता आफैँमा नयाँ कुरा नयाँ तरिकाको खोजी गर्नु भन्ने अर्थ बोकेर देखापरेको विषय भएकाले अहिलेको परिवेशमा यो चिन्तन निकै लोकप्रिय बन्न पुगेको देखिन्छ । ‘प्रयोग’ यो अङ्ग्रेजीको ‘एक्सपेरिमेन्ट’ शब्दको नेपाली पर्याय हो र यो शब्द खासगरी अन्वेषण कार्यविधिसँग सम्बन्धित छ । प्रयोगशीलताले परम्परागत मूल्य, मान्यता, नियम आदिको भञ्जन गरी नयाँ कथ्य, शैली, क्षेत्र, भाषा, प्रणाली आदिको विन्यास गर्दछ । परम्परादेखि चलिआएको मूल्य, मान्यता, कला, साहित्य आदिलाई प्रयोगात्मक रूपमा परीक्षण गरी त्यसमा रहेको निरर्थक र खराब पक्षहरूको विरोध गर्दै नयाँ मूल्य, मान्यता तथा

कलासाहित्यको प्रयोग गर्नु नै साहित्यको क्षेत्रमा प्रयोगशीलता हो भन्ने देखिन्छ । परम्परागत स्थापना वा रुढिहरुबाट अगाडि बढेर तयाँ दिशाहरुको अन्वेषण र स्थापना गर्नु प्रयोगशीलताको मूल विशेषता हो ।

नेपाली साहित्यका विविध विधाहरुमध्ये कविता जगत्बाट प्रारम्भ भएको प्रयोगशीलताको इतिहास साहित्यका अन्य विधाहरुमा पनि मौलाउँदै आएको छ । अभ् उपन्यास जगत्मा फैलिएको प्रयोगशीलता नयाँ अभिव्यक्ति, नयाँ शिल्प र नयाँ रूपको लाग्नाले नै उपन्यासको क्षेत्र विस्तृत भएको छ । कतै कथानकहीन उपन्यास लेखेर, कतै अनायकको प्रयोग गरेर त कतै स्वैरकाल्पनिक परिवेश, पात्र अनि मिथकीय चरित्र, स्थान, मिश्रित दृष्टिविन्दुको प्रयोग गरेर उपन्यासमा प्रयोगशीलतालाई देखाउने प्रयत्न गरिएको छ ।

सातौँ ऋतु उपन्यासको कथावस्तु सामाजिक यथार्थमा आधारित भए पनि यसमा प्रयोगशील लेखनको प्रस्तुतिगत प्रभाव पाइन्छ । यस उपन्यासमा काल्पनिक परिवेशको निर्माणमा आधारित समाजको विकृत यथार्थको उद्घाटन नवीन ढङ्गले गरिएको छ । यसमा 'म' पात्र (लेखक) लाई समाख्याता वा कथावाचकका रूपमा प्रस्तुत गरी बाहुवली बस्तीका माध्यमबाट नेपाली समाज र जीवनपद्धतिको पछिल्लो स्वरूपलाई जस्ताको त्यस्तै प्रस्तुत गरिएको छ । त्यसैले यस उपन्यासको कथानकको केन्द्र काल्पनिक यथार्थभित्र समेटिएको समाज नै हो । उपन्यासको कथानकभित्र ठाउँठाउँमा नाटकीय संवादलाई संयोजन गराउनु, ठाउँठाउँमा प्रश्नोत्तरका माध्यमबाट पत्रकारिताको विषयलाई संयोजन गर्नु, राजनीतिक विषयलाई संयोजन गर्नु र समालोचना विधालाई पनि संयोजन गरेर विधा मिश्रण गरिएकाले प्रस्तुत उपन्यासको कथानक प्रयोगशील देखिन्छ । यसैगरी उपन्यासमा स्वैरकाल्पनिक कथावस्तुको प्रशस्त प्रयोग र विशृङ्खलित घटनाहरुको प्रयोगले पनि कथानकलाई प्रयोगशील बनाउन थप सहयोग पुऱ्याएको छ । अतः यस उपन्यासको कथानक प्रयोगशील देखिन्छ ।

प्रस्तुत उपन्यासको पात्रविधानमा नवीनता रहेको छ । म पात्र कथा वाचकका रूपमा प्रस्तुत भएर सम्पूर्ण घटना र चरित्रको विश्लेषण आफैले गरेको छ । अनायकको प्रयोग गरिनु र व्युषिताश्व, भद्रावती, ब्राम्हणकुमार, अत्रि, ऋषिकन्या, बह्मा र ताडकजस्ता मिथकीय पात्रहरुको प्रयोग गरिनु उपन्यासको चरित्रगत प्रयोगशीलता हो ।

प्रस्तुत उपन्यासमा स्वैरकाल्पनिक परिवेश र मिथकीय परिवेशको साथसाथमा यथार्थ परिवेशको पनि चित्रण भएको छ । स्वैरकाल्पनिक परिवेश अन्तर्गत बाहुवली बस्ती र सातौँ

ऋतु बस्तीको चित्रण भएको छ । मिथकीय परिवेश अन्तर्गत पौराणिक ब्रह्मलोक, व्युषिताश्व र काक्षीवतीको दरवारको चित्रण भएको छ । यिनै स्वैरकाल्पनिक र मिथकीय परिवेशको चित्रणले उपन्यासको परिवेशविधान प्रयोगशील रहेको छ ।

प्रस्तुत उपन्यासको दृष्टिविन्दुमा पनि नवीनता छ । प्रथम पुरुषात्मक आन्तरिक दृष्टिविन्दुमा केन्द्रित रहेर लेखिएको भए तापनि यसमा मिश्रित दृष्टिविन्दुको प्रयोग रहेको छ । उपन्यासमा 'म' पात्रले घटना र चरित्र सबैको सूचना दिनुका साथै विश्लेषण समेत गरेको छ । उपन्यासमा प्रथम, द्वितीय र तृतीय पुरुष तीनवटै दृष्टिविन्दुको प्रयोग भएकाले प्रस्तुत उपन्यासको दृष्टिविन्दु प्रयोगशील रहेको छ ।

मूल्य विघटन र नारीवादी दृष्टिकोण मुख्य रूपमा उद्देश्य रहेको प्रस्तुत उपन्यासले समाजका सबै खाले विकृत पक्षहरूलाई नवीन शैलीबाट उद्घाटन गरेर सुकृत पक्षको खोजी गर्ने उद्देश्य बनाएको देखिन्छ । मान्छेमा देवी रूपको भन्दा राक्षसी रूपको बढी विकास हुन थालेको सन्दर्भलाई उपन्यासकारले स्वभाविक रूपमा उपन्यासमा प्रस्तुत गरेका छन् । नारीलाई खेलौनाका रूपमा हेर्दै वक्षस्थलमा चिमोटेर दुःख दिँदै आनन्द लिनु, सन्तान उत्पादनमा नारीलाई मात्र दोषी बनाउँदै अर्को विवाह गर्नु, अश्लील शब्दको प्रयोग गर्नु जस्ता पक्षहरूले नारीवादी दृष्टिकोणलाई प्रष्ट्याएका छन् । यसैगरी धर्मलाई जोगाउनुको साटो कमाइ खाने भाँडोको रूपमा लिनु, अभिभावक भनाउँदा नेता तथा मन्त्रिहरूले देश विकास गर्नुको साटो भ्रष्टाचार गर्नु जस्ता पक्षहरूले मूल्य विघटनलाई प्रष्ट्याएका छन् । यसरी उपन्यासमा मूल्य विघटन र नारीवादी दृष्टिकोण लगायत नवीन उद्देश्यलाई उठान गर्नु उद्देश्यगत प्रयोगशीलता हो ।

प्रस्तुत उपन्यासको भाषाशैली परम्पराभन्दा फरक खालको छ । श्यामव्यङ्ग्य भाषाको प्रयोग, नवीन स्वनिर्मित शब्दको प्रयोग, अश्लील शब्दको प्रयोग, वाक्य संयोजनमा अनेक रूपता, भाषिक विश्लेषण र नयाँ उखानको प्रयोगले प्रस्तुत उपन्यासको भाषाशैली प्रयोगशील बन्न पुगेको छ ।

प्रयोगशील उपन्यास सातौँ ऋतुमा नवीन ढङ्गले विम्ब र प्रतीकको प्रयोग भएको पाइन्छ । सातौँ ऋतु एक अमूर्त विम्बका रूपमा उपन्यासमा प्रस्तुत भएको छ । यसले तत्कालीन राजनीति, परिवार र समाजमा विद्यमान विकृतिको प्रतिनिधित्व बहन गरेको छ । यस उपन्यासको शीर्षक सातौँ ऋतु वर्तमान नेपाली सामाजिक परिवेशको स्वरूपमा

फैलिएको विकृतिको प्रतीक हो । यस उपन्यासको पात्र वृद्ध जीवन संघर्ष गरेर बाँच्न सक्ने मानव प्रतीक हो । बाहुबली बस्तीमा विद्यमान युवाहरूको गुण्डागर्दी र बालबालिकालाई घरमा पढाउने बहानामा काम गर्न लगाउनु अन्यायको प्रतीक हो ।

सातौँ ऋतु उपन्यासको शीर्षकीकरण प्रतीकात्मक रूपमा भएको छ । सातौँ र ऋतु दुई पदहरू मिलेर यस उपन्यासको शीर्षकीकरण भएको छ । सातौँ ऋतु शब्द सुरुमा अव्यवहारिक र गलत जस्तो लागे पनि उपन्यासको सम्पूर्ण कथावस्तुले पूर्णता पाउँदा र केन्द्रीय कथ्यले सार्थक परिणाम प्राप्त गर्दा भने पारिभाषिक शब्दका रूपमा उभिन थाल्दछ । नमिल्दो परिवेश, नमिल्दो जीवन पद्धति वा जन चाहना विपरीतका जुनसुकै क्रियाकलापहरूलाई एउटै शब्दले सम्बोधन गर्नुपर्ने भन्ने त्यसलाई सातौँ ऋतु भन्नु पर्दछ, भन्ने निष्कर्ष यस उपन्यासको शीर्षकीकरणबाट निस्कन्छ । यसैले सातौँ ऋतु उपन्यासको शीर्षकीकरण परम्परित रूपमा नभएर अलि फरक र प्रयोगशील शैलीमा राखिएको छ, भन्ने कुरा स्पष्ट हुन जान्छ र अभिधाका तहमा नभएर प्रतीकात्मक रूपमा यस उपन्यासको शीर्षक प्रयोगशील र सार्थक बन्न पुगेको छ ।

उल्लेखित निष्कर्षहरूका आधारमा प्रस्तुत उपन्यास उपन्यासकार ध्रुवचन्द्र गौतमको औपन्यासिक प्रवृत्तिको निरन्तरता र पछिल्लो चरणको द्रुतवेगी लेखनको उपज हो । यो वर्तमान विकृति र ग्रस्त परिवेशले उपन्यासकारभित्र जन्माएका केही निराशा, केही वितृष्णा र केही विद्रोहको कलात्मक प्रकटीकरण पनि हो, भन्ने थप निष्कर्ष पनि निकाल्न सकिन्छ ।

सन्दर्भ सामग्रीसूची

- अधिकारी, पूर्णप्रसाद (२०६०). “अन्त्यपछिको अन्तर्वस्तु” आख्यानपुरुष डा. ध्रुवचन्द्र गौतम (अभिनन्दन-ग्रन्थ), सम्पा. लक्ष्मणप्रसाद गौतम र अन्य, चितवन : चितवन वाङ्मय प्रतिष्ठान, नेपाल ।
- अधिकारी, हेमाङ्गराज र बट्टीविशाल भट्टराई (२०६१). प्रयोगात्मक नेपाली शब्दकोश, काठमाडौँ : विद्यार्थी पुस्तक भण्डार ।
- एटम, नेत्र (२०६१). समालोचनाको स्वरूप, ललितपुर : साभा प्रकाशन ।
- कथुरिया, सुन्दरलाल (सन् १९६६) समसामयिक हिन्दी नाटक, नई दिल्ली : साहित्यकार प्रकाशन ।
- कार्की, केशवबहादुर (२०६५). ध्रुवचन्द्र गौतमका उपन्यासमा नारी पात्र, अप्रकाशित स्नातकोत्तर शोधपत्र, नेपाली केन्द्रीय विभाग, त्रि. वि., कीर्तिपुर ।
- ज्ञवाली, विष्णुप्रसाद (२०६७). समसामयिक नेपाली उपन्यास, पुतलीसडक काठमाडौँ : पैरवी प्रकाशन ।
- खतिवडा, नित्यानन्द (२०६४) विजय मल्लका प्रयोगशील नाट्यकृतिको विश्लेषण, अप्रकाशित स्नातकोत्तर शोधपत्र, नेपाली केन्द्रीय विभाग, त्रि. वि., कीर्तिपुर ।
- खरेल, हरि (२०६५). ध्रुवचन्द्र गौतमका उपन्यासमा प्रयुक्त भाषिक शिल्प अप्रकाशित स्नातकोत्तर शोधपत्र, नेपाली केन्द्रीय विभाग, त्रि. वि., कीर्तिपुर ।
- गिरी, मधुसूदन (२०६९). प्रयोगवादकालीन कवितामा विम्बविधान, अप्रकाशित विद्यावारिधि शोधप्रबन्ध, नेपाली केन्द्रीय विभाग, त्रि.वि., कीर्तिपुर ।
- गौतम, ध्रुवचन्द्र (२०६८). सातौँ ऋतु उपन्यास, ललितपुर : साभा प्रकाशन ।
- गौतम, लक्ष्मणप्रसाद (२०६०). “औपन्यासिक नवप्रयुक्तिका रूपमा बाढी र यसको आनुभवन्यासिक विश्लेषण”, आख्यानपुरुष डा. ध्रुवचन्द्र गौतम (अभिनन्दन-ग्रन्थ), सम्पा. लक्ष्मणप्रसाद गौतम र अन्य, चितवन : चितवन वाङ्मय प्रतिष्ठान, नेपाल ।
- गौतम, लक्ष्मणप्रसाद (दो.सं.२०६८). समकालीन नेपाली कविताको विम्बपरक विश्लेषण, ललितपुर : साभा प्रकाशन ।

- जोशी, कुमारबहादुर (पाँ.सं.२०६६). *पाश्चात्य साहित्यका प्रमुख वाद*, ललितपुर : साभा प्रकाशन ।
- त्रिपाठी, वासुदेव (२०६५). *पाश्चात्य समालोचनाको सैद्धान्तिक परम्परा भाग २*, ललितपुर : साभा प्रकाशन ।
- नेपाल, घनश्याम (दो.सं.सन् २००५). *आख्यानका कुरा*, पश्चिम बङ्गाल : एकता बुक हाउस प्रा.लि., भारत ।
- पण्डित शर्मा, दीननाथ (२०६३). 'उत्तरआधुनिकतावादको आलोकमा ध्रुवचन्द्र गौतमका उपन्यासमा प्रयोगवाद' *गरिमा* (वर्ष २५ अङ्क ३) पृ.८१-९५ ।
- पोखरेल, भानुभक्त (२०५९). *सिद्धान्त र साहित्य*, ललितपुर : साभा प्रकाशन ।
- पोखरेल, माधवप्रसाद (२०६०). "अलिखित उपन्यासको रचनाशिल्प" *आख्यानपुरुष डा. ध्रुवचन्द्र गौतम* (अभिनन्दन-ग्रन्थ), सम्पा. लक्ष्मणप्रसाद गौतम र अन्य, चितवन : चितवन वाङ्मय प्रतिष्ठान, नेपाल ।
- पोखरेल, मीनाकुमारी (२०७२). *सातौँ ऋतु उपन्यासको संरचना* अप्रकाशित स्नातकोत्तर शोधपत्र नेपाली केन्द्रीय विभाग, त्रि. वि., कीर्तिपुर ।
- प्रसाईँ, गणेशबहादुर (२०६८). *सातौँ ऋतु* (कभर पृष्ठ), काठमाडौँ : साभा प्रकाशन ललितपुर ।
- पोखरेल, बालकृष्ण र अन्य (२०४०). *नेपाली बृहत् शब्दकोश*, काठमाडौँ : नेपाल राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठान ।
- पौडेल, विष्णुप्रसाद (२०६८). *उपन्यास समालोचना*, बागबजार काठमाडौँ : भुँडीपुराण प्रकाशन ।
- बराल, ईश्वर र प्रधान, कृष्णचन्द्रसिंह (२०५५). *नेपाली साहित्यकोश*, काठमाडौँ : नेपाल राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठान ।
- बराल, कृष्णहरि र एटम, नेत्र (ते.सं.२०६६). *उपन्यास सिद्धान्त र नेपाली उपन्यास*, ललितपुर : साभा प्रकाशन ।
- भट्टराई, गोविन्दराज (२०४९). *काव्यिक आन्दोलनको परिचय*, काठमाडौँ : नेपाल राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठान ।

लुइटेल, खगेन्द्रप्रसाद (२०६०). *कविता सिद्धान्त र नेपाली कविताको इतिहास*, काठमाडौं :
नेपाल राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठान ।

---, (२०५७). *आधुनिक नेपाली समालोचना*, काठमाडौं : नेपाल राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठान ।

लुइटेल, लीला (२०६९) 'ध्रुवचन्द्र गौतमको औपन्यासिक शिल्प' *गरिमा* (वर्ष १८ अङ्क ६)
पृ. ८६-९१ ।

वर्मा, धिरेन्द्र (२०२०). *हिन्दी साहित्य कोष भाग-१*, वाराणसी : ज्ञान मण्डल लिमिटेड ।

रेग्मी, अनुपमा (२०६९). 'समसामयिकताको कसिमा सातौँ ऋतु उपन्यास' *गरिमा* (वर्ष ३०
अङ्क ५ पूर्णाङ्क ३५३ वैशाख) पृ. १२८-१२९ ।

शर्मा, मखनलाल (सन् १९८५). *आधुनिक और हिन्दी एकाङ्की*, दिल्ली : प्रेमशील प्रकाशन ।

शर्मा, मोहनराज (२०६९). 'अग्निदत्त+अग्निदत्तबारे दुई कुरा' (भूमिका), ललितपुर : साभा
प्रकाशन ।

सुवेदी, राजेन्द्र (२०७२). *समसामयिक नेपाली उपन्यास*, काठमाडौं : तन्नेरी प्रकाशन ।